Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 9 (14981) ◆ 1993 чылдың январь 16, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 21.40 . Садар өртээ 4 рубль.

«ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ» СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИНГЕ

Аныяктарның ынак солуну болур «Тываның аныяктарының» эң баштайгы номери чырыкче үнген хүнүнден бээр 1993 чылдың январь 19-та мугур 60 чыл болур. Республиканың аныяктарының амыдыралында ол чугула болуушкун. Аныяк-өскенниң амыдыралын, ажыл-ижин чырыдар, эртем-билиин бедидер, төлептиг аажы-чаңга кижизидер херекке «Тываның аныяктары» кайгамчык улуг рольду алды он чылдар дургузунда ойнап келген болгаш ам-даа ойнавышаан. Тыва Республиканың журналистериниң хөй нуруузу ёзулуг журналисчи школаны «Тываның аныяктарын» дамчыштыр эрткен.

Рынок харылзааларынче шилчииринин бо берге үелеринде безин «Тываның аныяктары» солунну 1993 чылдың баштайгы чартыында 15 муң экземплярны улуг-бичии кижилерниң чагыдып алганы — солуннуң быжыг туруштуун, аныяктарга ажыктыын, ат-алдарлыын тодаргай көргүзүп турар.

Солуннуң чогаадыкчы коллективинге «Шынның» журналистери чаа-чаа чедиишкиннерни күзеп, юбилейи-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип тур.

«Шын» солуннуң коллективи.

БАЙЫРЛЫГ ТЕЛЕГРАММА

Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оолдуң адын дамчыштыр Германиядан чурттар аразының телеграммазы келген. Оон утказы мындыг:

Тыва Республиканың ГФР-де албан ёзузунуң төлээлелгези. Д-7800 Фрайбург.

Республиканың чагыргаларынга болгаш хамаатыларынга.

Чаа 1993 чыл-биле Силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип, шуптуңарга аас-кежикти, сибирьжи быжыг кадыкшылды, ажыл-агыйжы чедиишкиннерни күзедивис.

Чаа чыл биске хөй ажыл-херекти, хууда киржилгелиг базымнарны ийи республиканың аразында харылзааларны улам ынай хөгжүдерин хүлээндирип турар.

Силерниң ажыл-херектериңерге, бүгү оруңарга Бурган авыралы чаяап турзун.

Чазагай күзээшкиннер-биле **Герд болгаш Доротея Файгл.**

Тыва болгаш Хакасия Республикаларның ГФР-де төлээлекчилери.

ГФР, Фрайбург хоорай.

Бюджетте адырларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң адакки хемчээлин киирериниң болгаш күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф сетказының 1-ги разрядының айда тариф ставказын (шалыңын) доктаадып тургузарының дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1993 чылдың январь 6.

№ 14. Москва хоорай.

«Күш-ажыл төлевириниң адакки хемчээлиниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күштүг болдуруп киирери-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң 1992 чылдың ноябрь 13-теги доктаалын күүседири-биле Россия Федерациязының Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Бюджет акшаландырыышкынында албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларынга айда 2250 рубль түңнүг күш-ажыл төлевириниң адакки хемчээлин 1993 чылдың февраль 1-ден киирер.
2. Бюджетте адырларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф сетказының 1-ги разрядының айда тариф ставказын (шалыңын) 1993 чылдың февраль 1-ден 2250 рубль хемчээлге доктаадыр.
3. Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозу бюджет акшаландырыышкынында албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң өскени-биле холбашкан чарыгдалдарны акшаландырарының чурумун болгаш үнер дөстерин тодарадыр.
4. 1993 чылдың февраль 1-ден эгелеп:

Россия Федерациязының Чазааның «Бюджетте албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының ставкаларын база шалыңнарын болгаш күш-ажыл төлевириниң адакки хемчээлин 1992 чылдың II кварталында өстүрериниң чурумунуң болгаш хуусааларының дугайында» 1992 чылдың май 5-те № 283 доктаалының, 5-ки пунктунуң ийиги, үшкү база дөрткү абзацтарындан ангызын;

Россия Федерациязының Чазааның «Бюджет адырларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң деңнелдерин Чаңгыс аай тариф сетказының үндезининге таарыштырып ангылаар дугайында» 1992 чылдың октябрь 14-те № 785 доктаалының бюджет адырларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң талазы-биле Чаңгыс аай тариф сетказының айда тариф ставказының (шалыңының) хемчээлинге хамаарышкан 3-кү пунктузун;

Россия Федерациязының Чазааның «Бюджет адырларының албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң деңнелдин бедидер дугайында» 1992 чылдың ноябрь 8-те № 855 ийиги абзазын күш чок деп санаар.

В. С. ЧЕРНОМЫРДИН.

«ТЫВА» ДЭЭР

Бо чылдың январь 13-те үнген «Шын» солунга Тыва Республиканың улус депутады Владимир Багай-оолдуң «Республиканың адының дугайында» деп чүүлүн номчудум. Ол чүүлдүң кол утказы болза, бистиң республиканың адын «Тыва» дээрин чугула деп санап турар, мен дугайты ол саналга каттыжып тур мен.

«Тыва чонунуң бурунгу ужурлары» деп эртем-шинчилел ажылымга кандыг чүвени канчаар адаар ужурлуун 1975 чылда бижээн кижи мен. Ол эртем ажылын бир даштыкы эртемден 15000 доллар-биле туда садып аар дээрге, тыва чонунуң алдар-адын бодааш, бербээн кижи мен. Ам ол ажыл Башкылар билиин бедидер институттуң холунда киргеш, сураг барган. Өөреникчилер, номчукчулар болгаш башкылар бурунгу ужурлар дугайын менден хүннүң-хүннүүн айтырып туруп берди. Ол ажылды дедир алымнап алгаш, дүрген ном кылыр черге дужааптарын бирде-бирде бодап келир кырган апардым.

Кандыг-даа чүвениң адын чондан, чонунуң дылындан, чаш уругларның чүве адаарындан эгелээрин этнология дээр эртемге дазылынга чедир өөренир боор чүве. Бистиң сураглыг эртемденивис Иргит Самбуу бодунуң кайгамчык номун «Тыва оюннар» дээн. Тыва чоннуң улуг эртемдени, профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат бистиң чонунуң дылынга тураскааткан ажылын «Тыва диалектология» дээн. Этнология эртемин ёзугаар алырга, кижи-ле болганын **хаан, кадын, авам, ачам, даайым, күүйүм** дивес чүве болбазыкпе.

Тыва чонунуң төре херээнге холбашкан, күрүне адын илереткен чингине ады «Тыва» болур ужурлуг. Үндезин Хоойлуга холбаштыр алыр болза, «Тыва Республика» дээр.

Тыва кижи, тыва дыл, тыва чурту, тыва хам, тыва ыры, тыва оюн деп сөстер чингине тыва уктуг. Чонунуң бодунуң адап алган дылын өске дылдарның ааны-биле келдирлей хажыдып болбас, бо болза этнологияның маргыжар аргажок кол негелдези-дир.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Этнограф.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

ПРОДУКЦИЯ ӨРТЭЭН ХОСТУГ САЛЫР ДЭЭШ

Бурунгу хүн, январь 14-те дүъш соонда Тыва Республиканың Дээди Совединиң он сески сессиязы бодунуң ажылын уламчылаан.

Тыва Республиканың 1992 чылда бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1993 чылда бюджеттиң хевирлеттинип тургустунарының дугайында Тыва Республиканың саң-хөө министри **К. Д. Ондар** дыңнадыг кылган. Шалыңның, өртектерниң, тарифтерниң өскени, компенсация төлевири-биле чергелештир 1992 чылдың бюджединге элээн эдилгелер болган. Тыва Республиканың Чазааның, Саң-хөө министерствозунуң төлээлекчилериниң чоруткан ажылының түңнелинде республика эргежок чугула саң-хөө курлавырларынга херек акша-көпеекти тып алган, ооң-биле социал болгаш бүдүрүлге программаны күүседиринге чарыгдалдарны хандырып шыдаан. 1992 чылда республика бюджединиң чарыгдал кезээ долузу-биле күүсеттинген. Хлеб, сүт болгаш өске-даа продуктуларның өртээниң ылгалын эгидеринге, пассажирлер аргыштырарының, социал хандырылганың, улус өөредилгезиниң, культураның болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының чарыгдалдарын дуглаарынга көрдүнген акша долузу-биле чарыгдаттынган. 1992 чылдың республика бюджединиң күүселдезинде чамдык четпестерге министр доктааган.

1993 чылда республика бюджеди эрткен чылдан 3,2 катап өзер, тодаргайлаарга, 22506,6 миллион рубль болуп турар. Бюджеттиң чарыгдал болгаш орулга киирип алыр кезектериниң дугайында К. Д. Ондар тайылбырны сессияга берген. 1993 чылдың бюджедин хевирлеп тургузарда республиканың онзагай байдалдарын барымдаалап көрүп тургаш, ону кылып алыр хемчеглерни депутат корпузунуң, Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның деткимче, дузазы-биле Саң-хөө министерствозу алырын сессияга бүзүреткен.

Саң-хөө министриниң дыңнадыының соонда депутаттар саналдарын берген. Депутат **Д. Л. Тинмей** күрүне бюджединиң эргежок чугулазын чугаалааш, республиканың үндүрүг инспекциязының ажыл-чорудулгазының эрткен чылын түңнелдеринге доктааган. Үндүрүг инспекциязының дугайында хоойлуну ажылдап кылгаш, ону сессияга чугаалашкаш, бадылаары чугула болу бергенин ол айыткан. Тыва Республиканың чонунуң социал камгалал министри **С. Д. Киров** сөс алгаш, республиканың бюджединиң дугайында долузу-биле үнелеп чугаалаары болдунмазын, ону квартал аайы-биле тургузуп алырга таарымчалыын демдеглээн. Чоннуң социал камгалал министерствозу эрткен чылын канчаар ажылдааның кысказы-биле таныштырган. Пенсионерлерниң, инвалидтерниң пенсиязын он бир катап эде санап, улуг хемчээлдиг ажылды чонунуң социал камгалал органнарының ажылдакчылары кылган, ону ам-даа уламчылаар. Министерствонуң тускай эртемниглериниң чурттаар бажыңнар-биле хандырылгазы берге байдалда туруп турар, ынчангаш оларга саң-хөө, деткимче, дузазы херек болуп келгенин барымдаалааш, Россия Федерациязының Дээди Совединиң чоннуң социал деткимчезиниң талазы-биле фондудан 3 миллион рубльди тускайлап бээрин Тыва Республиканың Дээди Совединден С. Д. Киров дилээн. Оон аңгыда ол саналынга 300 миллион рубльдиң чиигеткен чээли акшазы кайнаар чоруй барганын тодарадырын чугаалап демдеглээн. Депутат **Б. К. Шомбун** сөс алгаш, ажылчы чонга чугула херегледиң бараанын садып алырынга берген 300 миллион рубльдиң чээлизин канчап барганын, ону кым бүдүлдүргенин, кайнаар чарыгдапканын илередирин чугаалаан. Депутат **Х. Д. Монгуш** саналынга Тываның ырак девискээрлеринге, ылаңгыя самолет-биле далган сөөртүп чедирер черлерге хлебтиң өртээ дыка улгадыр, ол болза хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге берге байдалды таварыштырар. Ындыг болганда, бо айтырыгны ханы өөренип көөрүнче депутаттарның кичээнгейин угландырган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри **В. Б. Салчак** депутаттарның негелдези-биле 300 миллион рубль чээли акшазын кайнаар чарыгдааннынга хамаарыштыр тайылбырны сессияга берген. Ол чээли акшазы продуктулар садып алырынга көрдүнген, чиигелде чок чээли болурун, ол хөреңгини «Тыватурну» дамчыштыр Болгариядан янзы-бүрү ногаалар аймаа садып алыры-биле ынаар шилчидипкенин дыңнаткан. Ол чурттуң иштинде өскерилгелер болганы-биле холбаштыр чогуур үезинде продуктуларны оон сөөртүп алыры болдунмаан. Ам ол барааннарны сөөртүп эгелээрин министр чугаалаан.

Ооң соонда сессияга Тыва Национал банкының баштаар чериниң даргазы **В. А. Бадулин** дыңнадыг кылган. Бодунуң ажыл-чорудулгазын депутаттарга ол таныштырган. Эрткен 1992 чылда банкының ажылынга улуг бергедээшкиннер турган, туда бээр акша чок болганындан элээн каш айлар дургузунда ажылчы чонга шалың болгаш шөлээ акшаларын берип шыдаваан. Ол берге байдалдан үнериниң хемчеглерин Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа, банк ажылдакчылары алганын банк даргазы демдеглээш, амгы үеде байдал чүгээртээнин, моон соңгаар канчаар ажылдаарының сорулгаларынга доктааган.

Тываның кол банкиринден депутаттар билдинмес чүүлдер болгаш четпестер дугайында хөй санныг айтырыгларны салып турган. Моон алгаш көөрге, бүгү республиканың, кайы-даа бүдүрүлгениң, совхозтуң, организацияның ажыл-чорудулгазы банк-биле сырый холбашканы илдең болуп турар. Ооң уржуундан санал берген депутаттар Тываның национал банкының ажылдап турары амгы үениң негелделеринге дүүшпейн турарын чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Ылаңгыя республика иштинге ыңай-бээр акша шилчилгези безин кончуг саадап турарын айыткан, ооң чогуур черинге чедери 2-3 неделя ажа бээр. Шак ындыг чорук рынок экономиказының негелдезинге шуут таарышпазын депутат **М. К. Доржукай** саналынга чугаалаан. Акша шилчилгезин ыңай-бээр чорударда, ооң ажылдап турар биржазы чүгле 2-3 шакты чарыгдап турар. Банкының техника-биле хандырылгазын экижидерин, ажылдакчыларның харысалгазын бедидерин ол чугулага көрген.

Банк дугайында хоойлу херек болу бергенин, ол чокта ооң ажыл-чорудулгазын экижидери болдунмазын Тыва Республиканың оралакчы президентизи **А. А. Мельников** саналынга айыткан. Рынок үезинде оон дүрген, эки ажылдаары негеттинип келген, шүшпең байдалдан уштунар херек. Чээли курлавырларының айтырыгларынга ол доктааган. 1992 чылда бо көргүзүг өскен, 8 миллиард рубль четкен, ооң ачызы-биле дыка хөй ажылчы чонга херектиг барааннарны алган. 1993 чылда чээли алыры улам көвүдээр. Чүгле бирги кварталда безин 4 миллиард рубльдиң чээлизин алырын дилеп турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, банк ажылын удуртурун экижидеринге, банк дугайында хоойлу хүлээп алырының чугулазынга доктаап, бо талазы-биле Дээди Советтиң доктаалын хүлээп алырын саналдаан. Валюта үндүрүү республикада хавыртынмайн турарынга ол таарзынмазын илереткен. Тывада валюта ажылдап ап турар бүдүрүлгелер, кооперативтер бар хирезинде валюта үндүрүүн төлевейн келген. Бо дээрге үндүрүг инспекциязының багай ажылы болуп турар. Тыва Республика девискээринден казып тыпкан алдының 10 хуузун болунга алыр ужурлуг болгай, херек кырында ону республика албайн турар, ону чогумчалыг шиитпирлээринче депутаттарның кичээнгейин угландырган.

Банк ажылдакчылары багай ажылдап турарын депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** саналынга айыткаш, оларның мурнунга тейлээр чыгыы, чүнү-даа бээринге белен болуп турган, бодунуң хереглээн чүүлүн алырын, моон соңгаар ынчаар ажылдап болбазын, банк хоойлузун хүлээп алырын чугаалаан. Кандыг-даа уг-шиг чок чиде берген 300 миллион рубльдиң чээли акшазын республикага дедир эгидерин ол негээн.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** чүве чугаалааш, 1992 чылда Тываның ажыл-ишчилери багай эвес амыдырап-чурттааның демдеглээн, 1993 чылдың баштайгы айларында оларга элээн берге байдалдар таваржып болурун дыңнаткан. Ол дугайында чонга шыны-биле тайылбырлап чугаалаарын депутаттардан ол дилээн. 300 миллион рубльдиң чээли акшазынга хамаарыштыр кыска тайылбырны ол берген. Ол болза чиигеткен чээли акшазы болур, ооң-биле Тываның ажылчы чонунга продукт аймаан садып алыр турган. Ындыг турбуже, ону өскээр, коммерция организациязынче берипкен. Ол акшаны кым алганын тодарадып, илередир хемчеглерни ап турар.

1993 чылда Тыва Республикага кедээ ажыл-агый продуктуларының өртектериниң дугайында айтырыгны чугаалажырынче сессия кирген. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, кедээ ажыл-агый министри **В. О. Оюн** кылган. Россия Федерациязының Президентизиниң, Чазааның, Тыва Республиканың Чазааның кедээ ажыл-агый продуктуларының өртектерин сула салып, улгаттырарының дугайында документилер барын илеткелчи эгезинде дыңнаткан. 1992 чылда бистиң республикага кедээ ажыл-агый продуктуларын дугурушкан өртек ёзугаар садарын шиитпирлээн турган, ол ажылчы чонга таарымчалыг болган. Ындыг-даа болза колхозтар, совхозтар бүдүрген продукциязы дээш эвес акша-көпеекти ап, каражалыг, орулга чок ажылдап турар. Ооң уржуундан кедээ ажыл-агый ажылдакчыларының шалыңы кончуг эвээш. Үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының өртек-үнези кызыгаар чок улгаткан үеде, ылаңгыя малчыннарның 1000-1200 рубль-биле амыдырап-чурттаары, ажы-төлүн азыраары кончуг берге болуп келген. Оон аңгыда дыка хөй колхоз-совхозтар орулга чок ажылдап келгенинден дүжүп, тараарының кырында келген. Техникага, кывар-чаар материалдарга болгаш өскелерге-даа өртектерниң өскенинден ону садып алыр арга-шинээ чок болу берген, оларның өре-шиирези улгаткан. Ынчангаш республиканың кедээ ажыл-агыйының ажыл-ишчилериниң мурнунда кончуг берге байдал таваржып келген. Ону хандыр өөренип көргеш, 1993 чылда кедээ ажыл-агый продуктуларының өртээн дугурушкан рынок өртээ-биле садар дугайында саналды сессияга киирип турарын илеткелчи чугаалаан.

Бо айтырыг талазы-биле эдеринчи илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң комитет даргазы **П. С. Кара-Сал** кылгаш, республиканың кедээ ажыл-агыйының ишчилери берге байдалда таваржып турарын, ооң чылдагааннарын тайылбырлаан. Бо берге байдалдан үнериниң чаңгыс аргазы болза 1993 чылда кедээ ажыл-агый продуктуларынга өртектерни сула салыр саналды ол киирген.

Кедээ ажыл-агый продуктуларынга өртектерни сула салыр дугайында саналды сессияга чүве чугаалаан депутаттар **Д. Б. Шожат, М. Б. Эртине, К. М. Кандан, Б. Д. Драпаан, М. Д. Кара-Сал, М. Б. Сарыглар, А. Д. Тюлюш, Э. К. Ооржак** олар деткип, кедээ ишчилерниң ажылының бергезинге, шалың төлевириниң бичезинге доктаап, 1993 чылда оларның мурнунда салдынган сорулгаларны, ону шиитпирлээрде чүнү кылза чогуурун тодаргай чугаалааннар.

Депутат **М. Б. Эртине** кедээ ажыл-агый продуктуларынга өртектерни хостуг болдурары, ону чогумчалыг ажыглаары колхозтарга, совхозтарга ажыктыын демдеглээн. Сүт, эът комбинаттарын акционер бүдүрүлгелер кылгаш, оларны Кедээ ажыл-агый министерствозунуң эргезинге дамчыдып бээрин ол саналдаан. Чаа-Хөл районундан депутат **Б. Д. Драпаан** өртектерни сула салыр саналды деткээш, амгы үеде кедээ ишчилерниң шалыңы эвээш болуп турарындан аңаа ажылдаар кижилер тывылбайн турар, бир эвес ынчаар уламчылаар болза, ажылдаар кижи шуут чок болурунга чедип болурун чугаалаан. Сессияның ажылынга хамаарышкан бодалын илереткен. Тыва дылга депутат санал бээр болза, ону ыяап-ла орус дылче очулдуруп турар, а орус дылга чугаалаарга, ону очулдурбайн турары шын эвес болуп турарын ол айыткаш, орус дылды эки билбес кижилерге очулдуруп берип турарын күзээн.

Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге таваржып турар берге чорук янзы-бүрү багай салдарларны чедирип турарын депутат **М. Д. Кара-Сал** чугаалаан. Ооң чижээнге бодунуң директорлап турары «Өөк» совхозтуң мергежилдиг тускай эртемниглери көжүп чоруп турарын киирген. Байдал чеже хире-даа берге болза, республиканың колхозтарын, совхозтарын тарадып болбас, оларның материал-техниктиг баазазын быжыглаар болдунар-ла хемчеглерни алыр саналды депутат **А. Д. Тюлюш** сессияга киирген.

1992 чылда кедээ ажыл-агый продуктуларының өртектериниң дугайында айтырыгны сессияның январь 15-те болур хуралынга уламчылап чугаалажырын дугурушкан.

* * *

Үш хүн иштинде төндүрүптер боор деп бодуу идегел турза-даа, 18-ки сессия ажылын январь 15-те, дөрт дугаар хүнде база уламчылаар апарган. Эртенги хуралының эгезинде депутаттар оон ыңай канчаар ажылдаарының чурумун тодараткан. Оларның мурнунда ТР-ниң Конституциязының төлевилелиниң сайгарылгазы бар, оон аңгыда хүн айтырыының «Янзы-бүрү айтырыглар» деп кезээ база олчаан.

Мандат комиссиязындан оон даргазы депутат **А. С. Дембирел** дыңнадыг кылган. Мурнунда хүн хоойлуларга өскерилгелер-биле шиитпирлеп алганын ёзугаар чагыргалар даргалары болгаш оларның оралакчылары болуп ажылдап чоруур ТР-ниң улус депутаттары: К. Д. Биче-оол, С. М. Достай, М. Б. Донгак, М. К. Куулар, К. Т. Куулар, К. А. Маспык-оол, К. А. Мон, А. К. Монгуш, З. Н. Сат, С. Н. Аракчаа, В. П. Урванцев, Б. Ч. Монгуш оларның депутатчы албан-хүлээлгелерин хуусаазы төнмээнде хүлээдип бээриниң айтырыы туруп келген. Ынчангаш бо 12 кижи даразында сессияга чедир тодараттынып алыр ужурлуг: бир болза албан-дужаалдыг ажылынга артып каар, бир болза, оозун дужаап берипкеш, ТР-ниң улус депутады болуп артып каар.

Ооң соонда депутаттар дүүнге чедир чугаалашпаан айтырыы — кедээ ажыл-агый продуктуларының өртектериниң дугайында сайгарылганы уламчылай бергеннер. Депутат **К. С. Донгак** кедээ ажыл-ишчилерниң акша-шалыңы хоорайларда шала чүп турар аштакчылардан оранчок эвээш деп саналынга онзагайлаан. Шак мындыг бодалдар бо сессияга удаа-дараа үнүп каап турганын билир бис.

Депутат В. Б. Багай-оол үени камнап алыры-биле катаптаашкыннар болдурбазын, бир эвес саналдар чиге дорт эвес болза, хурал башкарыкчылары ораторларны доктаадып турарын саналдаан, ооң ол бодалын сессияның киржикчилери деткээни чугаажок. Ынчалзажок саналдакчылар, катаптаашкыннарны болганчок-ла кылыр, ынчанмайн аан, бистерни кым, каяа ораторжу мергежилге өөредип чораан ийик?

Дараазында чүве чугаалаан депутат **А. И. Семенов** элээн тодаргай саналдарны киирген. Чижээ, ол өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка, кедээ ажыл-агый продуктуларының өртектерин хостуг салыр, чурттакчы чоннуң кайы категориязынга компенсация көргүзерин тодарадыр, продукция бүдүрбейн турар структураларны кызырылдаага таварыштырар деп саналдаан. Оон аңгыда А. Семеновтуң өөренип көргү дег саналы мындыг болган: ТР-ниң Дээди Совединиң Президиуму Чазак чери-биле кады бистиң республикага амыдыралга херегледтинер акша-тегериктиң кудуку хемчээлин (прожиточный минимум) 3 муң рубль турарын чедип алыр деп санал-биле Москваже үнер.

Депутат **Н. А. Ондар** ук айтырыгның эрге-хоойлулуг талазынга доктааган. Таптыг көөр болза, малчын кижи хонук-хонуу-биле кадарчы, таңныыл, эмнекчи дээш, кым-даа болуп турар болгай, ол дээш ол чүнү ап турарыл? Ол ышкаш Чазактан көрдүнген дузаламчы-дотация бөдүүн ажыл-ишчилерге четпейн, аппаратчиктер ортузунга-ла эстип каап турар. Колхоз-совхозтарда ажыл-агыйжы эвес чоруктуң, мал-маганның болгаш өске-даа өнчүнүң чидип, тонаттынып турарын ол кайгап чугаалаан. Ынчаар ээ-харысалга чок ажылдаар чүве болза, чеже-даа чүве каяа дескежир. Оон аңгыда совхозтарның ап турар чээлилерин чүгле хырын тоттурарынче, акша-шалыкче үнүп турар. Чаа директорлар (чамдыктары) чаа УАЗ чок болза ажылдап үнмес, боттарынга орду дег бажың-балгат туттуруп турар. Саналдакчы бодунуң чугаазын өнчүнүң бүгү хевирлеринге дең байдалдар турза эки, «дээрги Доржукай болгаш эш малчынның алыр акшалары ол хире ылгалдыг болурга канчап болурул» деп бодал-биле төндүрген. Сөс кадында депутаттар аразында оюн-баштак-биле бистиң саарлыкчы ажыл-чорудулгада хаара туттунган депутаттарывыс Доржукай, Санчы оларда «дээргилер» деп баштак шола чыпшына бергенин дыңнады тыртып каалы.

Россия Федерациязының улус депутады **В. С. Монгуштуң** саналы элээн принципиалдыг болганын демдеглевес аргажок. Ол Чазак чериниң кедээге хамаарыштыр тодаргай программа чогун шүгүмчүлээн. Кедээге чеже шенелде, экспериментилер кылып келбээн дээр, ол бүгүнү түңнели чок, чүгле бөдүүн ажыл-ишчи кижи ядарап чыдып калган. Оон шалыңы чүгле кирза сапык садып алырынга четчир. Ол бодунуң саналынга күрүне дузаламчызы чокка кедээ чер рынок харылзааларының субъектизи болуп шыдавас деп онзалап шыйган. Ынчангаш кедээге күрүне магадылалын тургузар херек. Чечектелип турар Америкада безин бүдүрүкчү кижини күрүне дузаламчызында алган болгай. Кедээ ажыл-агый сайыды В. О. Оюн маңаа чааскаан чүнү-даа канчап шыдавас, ол астынчак байдалда туруп турар, ынчангаш кол чүве Чазактан улуг хамаарылгалыг. Ол ышкаш депутат корпустуң бүгү күжүн кедээже көрүндүрбес болза ат болган деп, депутат дүвүрелин илереткен. Ол Президентиниң арай-ла маажым байдалынга сеткил ханмааның чажырбаан. Бөгүн хлеб чиик-тир харын, а соң-даарта канчаарыл? Президент бодунуң республиказында бүдүрүлге сандарап турда, хөй Москвалаан херээ чок боор деп, саналдакчы—РФ-тиң улус депутады бодалдарын илереткен.

Бо үелерде Президент Кызыл районга ужуражылгаларга чоруп турган, ынчалза-даа көрүп турар айтырыгның чугулазы-биле Президентини сессияже чалап кээрин депутаттар дилээн турган. РФ-тиң депутады В. С. Монгуш Президент чок турган үеде санал берип турган болгаш, ооң саналдарын Президентиге дамчыдарын оралакчы президент А. А. Мельниковтан дилээн.

Баш бурунгаар маңнай бергеш, депутаттың саналынга хамаарыштыр Президент **Ш. Д. Ооржактың** ужуражылгадан чедип келгеш, чугаалаан чүүлүн дыңнадып каалы. «Мээң чок черимге, үнген шүгүмчүлелди хүлээп ап тур мен, ынчалза-даа мени кедээ чериниң айтырыгларынга кичээнгей чок болуп турар дээр хөөннүг буруудадыышкыннарга чөпшээрешпес мен» деп, ол чугаалаан. Президент Тываның эң ырак суурларынга эрткен чыл дургузунда каш удаа чедип каапканын, ында, шынап-ла, берге байдалдарны карак-биле көрүп турарын артык эвес удаа дыңнаткан. Ынчангаш Чазактың болгаш Президентиниң талазындан кедээге хамаарыштыр кылдынып турар чүүлдерге ол доктааган. Чижээ, кандыг-чүү-даа бол, чер реформазы шимчеп эгелээн, октаттынган суурларны катап тургузарынга хөй хемчеглер алдынган, хоорай чурттакчыларынга картофель тарып алырынга суггаттыг черни үндүрүп берген, оларга чиик өртектиг үрезинни саткан, 104 уруглар садын республика бюджединче киирген, социал камгалал айтырыгларын Чазак бодунуң эктинде алган, Тожу болгаш оон ивижилериниң талазы-биле дыка хөй ажылдар кылдынган, суурларда акционнаашкын ажылы эгелээн...

Шынап-ла харын, Президентиниң болгаш Чазактың талазындан база эвээш эвес ажылдар кылдынып турары билдингир, ынчалза-даа ниити берге байдалдың ужун шупту чүвени сагыш мышкаш кылдыр тургузуп алыры болдунмайн турар болгай.

Дараазында санал берген депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** совхозтарның өрелерин үндүр бижип азы өске арга-биле шиитпирлээрин саналынга онзагайлаан. Ол ышкаш ол чаа тургустунуп турар арат, фермер, таразачын ажыл-агыйлары чонну чемгериптер деп чүвеге бүзүревес мен деп чу-

Малчын депутат **Д. С. Дотпаа** баштайгы хүнде кедээ чоннуң акша-шалыңы хоорай улузундан эвээш деп айтырыымга хамаарыштыр Президентиден эки тайылбыр албаан мен деп хомудалын база илереткен. «Хоорайларда чурттап чоруур депутаттар бажың-балгаттыг-дыр, а мен даарта бо ажылымдан үне бээр болзумза, кире бээр бажыңым чок» деп чугаалаан. Шынап-ла, ындыг болгай. Бистиң кедээ малчыннарывыска кичээнгей, хамаарылга оранчокта четпес, оларны арай кыдыглай көөр байдал бары база меге эвес. Депутат ол дугайында сеткилдиң аарышкызы-биле чугаалап турду. Совхоз директорлары депутаттар **В. Н. Гончаров, Е. В. Горилый** оларның сагыш човаашкыннары кедээде чурттап чоруур кижи бүрүзүнге билдингир, ынчангаш олар база өртектерни хостуг салырын саналдааннар. Оралакчы президент **А. А. Мельников** болгаш ДС-тиң Даргазы **К. А. Бичелдей** ниитилештирген түңнел сөстү чугаалааннар.

1993 чылда кедээ ажыл-агый продукциязынга өртектер дугайында ДС-тиң доктаалының төлевилелин белеткээн. Ынчалзажок тодаргай чүүлдериниң эвээжи кедергей болуп турар. Бөгүнде холда экономиктиг санаашкыннар чок. Ынчангаш кедээ ажыл-агый продукциязын бүдүреринге херек кырында кайы хире чарыгдалдар үнүп турарыл, аңаа үндезилээш, продукция өртээн канчаар хостуг салып болурул деп айтырыг чедир тодараттынмайн чыдырда, депутаттарның дүштеки чапсары чедип келген.

Чугаалажылга үезинде билдинип турганы чүл дээрге, байдал бо хире нарын турар болза, соң-даарта хлеб, сүт өртээ 60 рубль чеде бээр чыгам. Өртектерни ынчаар хостуг салыпкаш, чурттакчы чоннуң эвээш орулгалыг кезээнге акша компенсациязын адрестиг болдуруп, ол бүгү ажылдарны канчаар организастаарыл? Оон аңгыда кедээ ишчилер түңнелинде боттары бергедеп үнүп келбес бе? Улуг өртектиг эът-чем садып алдынмайн чыдып бээрге, олар когараңдарга таварышпас бе, продукция шупту Саян ажыы туруп бербес бе дээш, баш ыжар айтырыглар-ла хөй болуп турар. Долгандыр чүгле харыызы тывылбас айтырыглар, а чоннуң амыдырал деңнели улам кудулап-ла турар, энергия бээр чүүлдерге өзүлде моон-даа соңгаар болур чадап чок, сандаргай, ядамык амыдыралдың кырынга арагалаашкын, ыы-сыы, муңгаранчыг бодалдар... Та канчалза орталанып кээр амыдырал бо — депутаттарның чон дээш шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары шак ындыг нарын-дыр, ол сорулганы олар та кайы хире күүседип шыдаар чүве...

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы бодунуң ажылын дүүн дооскан.

(Сессияның өске материалдарын солуннуң дараазында номерлеринге парлаар).

АРАТ БОЛГАШ ТАРААЧЫН АЖЫЛ-АГЫЙЛАРДА

ТАРААЧЫН АРАТ

«Кижи болуру чажындан, ът болуру кулунундан» дикири ханы утказыг болбайн анчаар. Борис Койгунмайның жыл-ижин, амыдырал-чурталгазын көрүп ора, ону бо-ла одай бээр мен. Шылап-ла, зра чажындан техника-биле олдамнажып, оон салдынмайн элген эр-ле болгай. Кады эрээн акызы Кадарчы-оол — Совет Тыва» совхозтуң адыураа үнген тракторизи, комайнери. Төрээн черинге кызыэккай күш-ажылы-биле суагжып, харын мырыңай ресубликаның алдарлыг механиатору деп ат четкен кижиерниң бирээзи ол-ла болгай. кызының арга-дуржулгазы, оң техникага ынакшылы дуназынче анаа эвес дамчып, ске-даа төрээннеринче эки аллар-биле шилчээни оларның мгы үеде төрээн совхозунда нирип чоруур үлүг-хуузундан остүп чоруур. Койгунмайлар— ерге ынак, ажыл-ижин анаа араалгадып чоруурлар. Чер жылынга үлүг-хуузуп кижи үрүзү бодунуу-биле киирип олур болгай. Борис Давалавич база бодунуу-биле оруку шилип, тараажы кижиниң рат ажылын шилип алган бээр чаа-ла бир чыл ажып оруур. Каа-Хем районга «Маак» арат ажыл-агыйын базылап, тургусканындан бээр хензиг үе эрткен-даа болза, ооң удуртукчузу ажыл-ишчи түңнелди көргүзе бергени-биле районунда эки ажылдыг дирти бергени солун.

Б. Д. Койгунмай тараажы араттың ажылын эгелээр сорулга-биле ажыл башкарарынга херек эвээш эвес түңнүг кыска хуусааның чээлизин алгаш, төрээн совхозундан арендага херек ужурлуг черни алгаш, салган сорулгазын чедип алыры-биле ийи оглу Орлан, Аликти база кудээзи Орлан Лагбаны эвилелдээш, улустуң чугаалажыры дег, «ийи билээн дагдынгаш» кирипкен. Черле ажылчын кижиге беримели чоруун Чингге-Дагга ийи чүс гектар черниң чартынга болур, шыдаар шаа-биле агротехниктиг ажылдарны чорудуп тура, эш-өөрүнүң арга-сүмезин дыңнап, чартыын дыштандыргаш, шөлүнүң чартынга кызыл-тасты тараан. Черни болбаазырадырынга херек «ДТ-75» деп маркалыг эрги тракторну ыяк кылдыр септээш, ажыглалга киирип, арткан ажылынга база бир тракторну ажыглап тура болур-чогуур ажылдарны агротехниктиг үеде доозуп четтиккен.

Чээп алган үрезини чаштынган. Чайгы үелерде ховуга ап болур ажылдарны дес-дараалаштыр чорудуп, тараа ажаарынга келир үеде төрээн чериниң ээлери болур оолдарын ажылга өөредип, Борис Давалаевич чай чок-ла чайлаан. Тараажының ижи-биле малмаганын кыштагладыр сиген-ширбиил белеткээр, одаар ыяшдажы дээш, чардыкпас-ла чүве чок. Ынчалза-даа арат кол сорулгалыг тараазының шөлүнден черле карак салбаан. Моон мурнунда бригадирниң, агрономнуң айтыышкыннары-биле ажылдап чаңчыккан механизатор бо чылын чер ажылынче өске көрүштүг, өске хөөнүг сагышты салып, хостуг үелерде номнар арны ажыдып, хооцун тараажылаг биле ужуражып, чугаалажып, арендалыг черниң нити байдалын өөренип, харын мырыңай хүн бүрү көрүп келгени демдеглелдерин дес-дараалай чугаалап орар болду.

— Черни өөренири, анаа чүнү кылырга кандыг түңнелди бээрин ылавылап тургузары моон соңгааргы ажылга меңээ-даа, бо теңек эрлерге-даа (дуңмаларын ынчаары ол — К. Н.) ажыктыг. Амгы тараажы арат дээрге мергежилдиг механизатор-даа, дуржулгалыг агроном-даа болур ужурлуг. Ынчангаш бо оолдарның кулаан куйгалап орарым бо-дур. Болардан бичии ам-даа соолдар энмежок. Оларның шуптузун кайын тараажылар кылып шыдаар мен. Ынчалза-даа шуптузун бо буянныг херекче хаара тыртар дээш кызар мен. Ол сорулга-биле бо «КМЗ-10» деп бичии тракторну бүгү-ле херекселдери-биле садып бергеним ол. Моон-биле хову ажылының шупту аргалары чорудуп болур өөредилгени эртер арга бар. Черже, ховуже ажы-төлдү көрүндүрери үениң негелделериниң чугула кезии деп санаар мен—деп, Б. Койгунмай чугаалап орар.

Баштайгы дүжүт алдынган. Дүжүт эки эвес чылда арат тараажы бир га черден-не 7,0 центнер дүжүттү алган. Каа-Хем район ниитизи-биле тарылга шөлдеринден бир гадан 3,8 центнерни алган турда, араттың алган дүжүдүн багай деп болбас. Кончуг нарын байдалдыг чылда мындыг олчалыг болганынга тараажы-даа, ону деткиир эш-өөрү-даа сеткили ханган олурарлар болду.

Алган дүжүдүнүң арыг 55 тонназын ол күрүнеге дужаап, сайгарылганы кылгаш, эвээш эвес түңнүг орулганы алган. Ол орулга алганы кыска хуусаалыг чээлизи-биле санажырынга «МТЗ-80» тракторну, «ЗИЛ-130» маркалыг машинаны садып алырынга, келир чылгы ажылдарны, өске деткимче чок, боду чорударынга болгаш өске-даа сайгарылгаларга четчир болган дизе мыпда хөөредиг чок.

Б. Койгунмай Кундустуг суурда чаа чуртталга бажының садып алган, ынаар эттээвин көжүрүп турда, ужуражыр аргалыг болган бис. Ол бистиң сонуургаан айтырыгларывыска күзелдиг-биле харыыны берип ора:

— Харын аан, ажыл чаа-ла бут кырынга туруп орда, чүнү чугаалаар боор. Чылдар көргүзе-ле бээр ыйнаан. Дорт чугаалаар чүвем— арат ажылы мээң күзелимге дүгжүр болгаш моон соңгаар ыяк сорулгам апаарынга бүзүрелдиг мен —диди.

Хей-аът кире берген тараажы арат-биле ынчаар байырлашкан бис.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Борис Койгунмай.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

«Тывага чигир заводу херек бе?»

Солунга үнген бир чүүлге хамаарыштыр

АЙТЫРЫГНЫ ЧӨПСҮНҮП, ДЕТКИДИМ

Январь 5-тиң № 2 «Шын» солунга Андрей Шумовтуң «Тывага чигир заводу херек бе?» деп чүүлүн номчааш, авторнуң ында көдүрүп турар айтырыгларын кончуг чүүлдүгзүнүп, чөпсүнүп көрдүм. Тывага чигир заводун тудуп ап болурунуң чугулазын бадыткаан экономиктиг сан-чурагайларны Андрей Шумов киирген-дир. Ынчангаш мен мааа олче катап эглир бодавадым. А ол айтырыгның ылап-ла чугулазын амыдыралдан көрген чижээм-биле бадыткаар бодадым.

Ийе, бо хүннерге чедир чигирни Тываже Саян артындан киир сөөртүп, канчаар-даа аажок улуг чарыгдалдарны үндүрүп турар бис. Мурнуку чылдарда ону төптен көрдүнген фонд ёзугаар улуг-ла бергедээшкин чок ап турган болзувусса, ам бо рынок харылзааларының үезинде ол айтырыг дыка нарын, харын-даа чамдык шаптараазыннарга дужар апарган. Тывадан оранчокта турар чигир заводтары-биле дугуржулга кылыр, чок-ла болза, алган чигирниң орнунга республиканың бодунга херек бараан-сараан бээр азы чигир берип турар бүдүрүлгениң удуртулгазының чыгадып келгени хөй санныг акша-түңнү төлээри дээш-ле баар.

Бо бүгү шаптараазыннар, бергедээшкиннер рынок харылзааларының ханылаан тудумунда-ла моон соңгаар дамна нарыыдап чидигленир. Бистиң талавыстан хүннүң-даңның диленип-колданыр чоруктуң бергезин, ажык чогун амыдырал шагда көргүзе берген болгаш, ону ам-даа чидиибиле көргүзер. Ынчап кээрге Тывага оода, эге дээрезинде, чаңгыс чигир заводун тудуп алырының айтырыын амдыгааштан боданып, олче чогуур кижилерниң ажыл-ижин үглап, дериг-херексел садып алырының саң-хөөзүн сайгарып көрзе черле артык эвес. Дораан-на ол-бо черлерге ийи-үш завод тудуп эгелээр болзувусса, ол арай күш четтинмейн барып, кайда-кайда-даа чок калып, эгелеп алган ажылывыс саадап, шөйлүп чоруп бээр боор. Ынчангаш «буганы мыйызындан сегирип алыр» дээни ышкаш, чаңгыс заводтуң тудуундан эгелээни дээре. Ону тудуп тургаш, арга-дуржулгага-даа өөренип ап, эвээш-биче-даа болза, специалист кадрларны-даа белеткеп алгай бис. Херек дериг-херексел тып алырының оруктарын, аргаларын-даа ажыдып алгай бис.

Тывага чигир заводунуң аргажок чугулазын болгаш ону тудуп аптарывыстың аргашинээ бар дээрзиниң бадыткалын амыдыралдан көрген чижээм-биле шынзыдарымны аазаан болгай мен. Ам олче дорт-ла кирипттейн.

1989 чылда Украинаның Ровно облазынга чораанымны сактып олур мен. Тывадан барган төлээлер бистерни бир-ле дугаарында (демир-орук станциязындан дорт-ла). Ровно хоорайның чигир заводунга чедире берген чүве. Чүге дээрге тыва эки турачыларның ол хоорай дээш тулчуушкуннар үезинде эрес-шудургу, маадырлыг хосташкан чери ол болуп турар. Завод бажының кудумчуже көрүнген азыында лейтенант Торлукка баштаткан тыва эки турачыларның взводу заводту маадырлыы-биле хосташкан деп украин дылда бижип каан турар чораан.

Бо заводту караам-биле көөрүнүң мурнунда мен, ажыы-биле чугаалаарга, чигир заводу дээрге, чер-чери-биле шөйлүп чоруй барган улуг орансавалыг, нарын дериг-херекселдиг, энмежок хөй ажылчыннарлыг бүдүрүлге деп бодап чораан мен. А херек кырында байдал ындыг эвес болган. Бистиң-биле ужуражылга үезинде ол хүннүң ээлчээнде ажылдап турар 50 хире кижи келди. Ниитизи-биле заводта 150 хире кижи ажылдап турар деп оон директору биске тайылбырлаан чүве. А заводтуң боду чүгле ийи-ле каът бажыңдан туттунган боор чораан. Артында-ла үстүкү каъдында столоваязы, хуралдаар залы, албан кабинеттери бар. Свекланы эге дээрезинде канчаар болбаазырадып, оон чигирниң канчаар үнүп кээрин биске кончуг таптыг көргүзүп, таныштырган чүве. Чигир бүдүрериниң талазы-биле мергежил чок кижиниң караа-биле көргеним болза мындыг. Свекланы ынаар, чер иштинде савалай кылган оңгарда тускай агрегат-биле чылыг сугда чуп турар боор чораан. Оон ол чугдунган свекла эптей кылган хоорзалар таварыштыр дамчыттынып, бөдүүн карак-биле көөрге, чергелештир тургускан, шаандакы кара печкалар ышка доскаарларның иштинде чоруп турар. Шил өттүр ол бүгү кончуг тода көстүр. Боларның иштинде свёкла кегдинип, кургаттынып, чигирже шилчииринин хуулуушкуну чоруп турар деп биске технолог херээжен кижи тайылбырлап турду. Свёкладан үнген бүдүрүлге артынчызы база бир хоорза таварыштыр өске контейнер-саваже урдунуп турар. Адактың соонда ол кегдинип, кургаттынган свёкла дараазында бүдүрүлге өрээлинче шөйлүп чоруткан хоорза дамчып, ёзулуг ак чигир боол хуула берген үнүп кээр. Ол өрээлче кире бээрге, чигирзиг чыт думчукка доран кээр. Үнген чигир артында изиг боор. Ол изиг чаа алган продукцияны бистерге, аксы муңгаш целлофан хаптарга ургаш, белек кылдыр берип-даа турган чүве. Украин өөнүктеривистиң берген ол белээн бистер, сес кижи сезелээн, аал-оранывыска сонуургадып, бүдүн-бүрүн эккелген бис.

Ровнонуң ол чигир заводунда хонукта, чылда каш тонна чигир бүдүрүп турарын бижип алган кижи мен. Ынчалза-даа ону бижээн дептеримниң чиде бергениниң харааызындан ооң сан-чурагайын номчукчуга сонуургадып шыдавас-тыр мен. Чаңгыс-ла билген, эскерген чүвем, завод эвээш эвес продукцияны ап турар дээрзинге, оон ажык сери-складтарының иштинде тейлендир, шанда тараа дег урул каан чигирни көргеш, шынзыккан мен. Продукциявысты чүгле область хереглеп турар эвес, а харын Эвилелдиң (ынчангы) өске-даа девискээрлери ап турар деп завод директору чугаалаар болчук. Демир-орук транспортунуп аргыжылгазының багай чоруп турарының харааызындан, тонна-тонна чигир мында хей черге шыгып, дүлүп, үрелип тур деп база ол биске тайылбырлаан чүве.

Андрей Шумовтуң бижип турары ышкаш, чигир кылыр свёкланы шыгжаарда, тускай чылыг, куруг склад-даа херэглевес боор чораан. Анаа-ла ажык шөлде сарааттадыр чыып каан турар. Кырындан арта хар чаапкан, сиртн агара берген турар. Ол свёкланың хөйү-даа хөлчок ынчаш, Хөөредип чугаалаар чүве болза, бичии-бичии тейжигештер ышкаш, улуг деп-даа болур.

Тывага чигир заводун тудар деп баар чүве болза, свёкла тарылгазының айтырыы үнүп келир. Мен бодаарымга, мында нарын чүве чок деп бодаар мен. Таптыг ажаап, ёзулуг ажылдап билир болзувусса, бистиң республикавыска үнмес ногаа чок. Арат, тараачын ажыл-агыйларынга, көдээ ажыл-агый угланыышкынныг кооперативтерге, келзе-келзе чигир заводунуң свёклазын тарыыр, өстүрер кандыг-бир совхозту чоп тургузуп болбазыл? Ол черлер ажаап алган продукциязын акша-төгерикке саарып алырынга сонуургалдыг база болурлар. Черле ынчаш хууда огородтуг, дачалыг кижилер-даа болза, продукциязының артынчызын дужаар, садар черни ынчаар тып алыр. Ол болза чурттакчы чонга хамаарыштыр экономиктиг, харын-даа социалдыг бир идиг-дир.

Андрей Шумовтуң көдүрген айтырыынга хамаарыштыр бодалдарым, чижек-үлегерим ындыг. Тывага чигир заводун тудуп болурунга хамаарыштыр илереткен бодалдарым арай бөдүүн, белен ышкаш болу берген-даа чадапчок. Ынчалза-даа мында амыдыралдан көрген фактымны киирген мен. Билир мен, чигир заводун тударының айтырыы белен эвес. Ону тударынга материал-техниктиг база, эвээш эвес саң-хөө чарыгдалы, дериг-херексел тыварының, кадрлар белеткээриниң айтырыы деп чүве база бар. Ынчалза-даа ук айтырыгны хүн бүрүде республиканың экономиктиг, социал амыдыралындан хоора көрбейн, амдыгааштан эге базымнарны кылып эгелей бээр болзувусса, оон чоп чүве үнмес деп. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Тывага чигир заводун тударының айтырыы, республиканың экономиктиг, социал хөгжүлдезиниң өске-даа айтырыглары-биле бир деңэргелиг болуп, бистиң амыдыралывыстан астыгып чыдып калбас ужурлуг.

Михаил ДУЮНГАР.

Сагыш-сеткил дүвүрели

«ХАМЧЫК ААРЫЫ». КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

Суг-Аксы суурга элээн каңгылай бергенде алдан-чеден ар аразында кырган ирейге журажы бердим. Демги хөөүй кырганның кортканы ээрге, сугда ыяш-ла, сириейнип турар. Эгин-тыныжы өлчок. Оон-биле шал-бул ендилежип чоруй:

— Кандыг кончуг коргуп оруурунар ол, чүү болду, кым?— деп айтырдым.

— Суур бажында уруум бакыйынга чорааш, бадып оруга, бир ээрик бичии оол ээн бажым дозуп шаг болду. Имиртинде, караңгыда дээрим л-дур ийин. Кыланайнып тувар чүве бар, холунда бижек удуп алган хевирлиг. Хаын-даа чаяан боол, эрткен ашина караның оду чырый ээрге, оон сезингеш, будулуп, скээр чоруй барды. Машина ртпээн болза, мени ат кылыр ижи, коргунчуг-ла апарган е-дир ийин бо. Төлдери ышаш төлдериндөн кижи көрүп-иргип чоруур апарган. Үеаа бергедээп-дир. Тываның рыг агаарлыг, ак-көк дээрии алаптыг, каргыштыг кара буут дуй ап, «калдавырлыг амчык аарыы» хөме таварып елгени ол-дур ийин—деп, ырган шын-на сеткилин чуаалаар болду.

Бо хөөкүй-ле кырганның угаазында үндезин бар. Ажы-биле чугаалаарга, бисиң тыва чериниң кем-херек үлгедиишкиннериниң, арагаашкыны «хамчык аарыы», ынап-ла, шыва алы берген изе хөөредиг эвес. Сөөлгү үеде хөлбээ-биле арагалаар оруктар Тываның кайы-даа уулуктарынга баарга келе-ээн. Шынап-ла, бир эртемден иничилекчи кижиниң бистерии, тываларны, алызында балып «орус водказынга» шупувусту өрттенип-хуюкталып, лүп-чидип төнүп каар кылыр бижээни хоозун эвес киэ-дир. Үш чүс муң безин чаата чедип чоруур тыва чон арагалаашкынның кайы-биле ынчалдыр эстип-төнүп турарывыска кымның сеткил-сагыым дүвүреп, хөлзевес боор.

Немежир, өзүп-көвүдээр хамаанчок, араганың хай-бачыындан улам-на хорап. эвээжеп тур ышкажыл бис. Аарыг-аржыктан эвес, чүгле араганың уржуундан, чалыы чараш, оолдар, кыстар бистиң аравыстан «ырап», «өлүг өртемчейже» чоруп турарыга бо кижиниң ийи караның чажы төктүп, ийлээр чыгыы апаар-дыр. Хайыраан-на хадуңма, таныш-көрүш, дөргүл-төрелдерим, хай-бачыттыг араганың «шаңналы»-биле «кызыл-дустап» чоруткан эш-өөрүм дээш ыы-сыымны төп чор мен. Олар мени-чаагай, каң-кадык амыдырап, бистиң аравыска омак-хөглүг чораан болза, кайы хире буянныг үүле-херекти бүдүрүп, салгал дамчып, үре-төлдү бодарадып, чораайлар эртик.

Ам оларны канчаар-даа ледир эгидер аргажок. Чогаалчы Л. Даржайның бижээн чүүлдерин катаптап шыдавас мен. Бистиң ада-өгбелеривистиң үезинде үстүнде бижээн чүүлдеримниң чыды-даа турбаан, сураан-даа дыңнаваан-нар. Олар оларны ынчалдыр кылып-даа билбестер.

Шаандакы тыва чонувустуң чаңчылдарының дугайында мурнунда хөй-хөй эштер бижип каапканнар. Ону дакпырлаары оаза сонуургапчыг эвес. Мен дараазында мындыг чүүлдерге доктаар бодаап ийик мен. Үениң «негелдезин» ёзугаар тыва ат. фамилияларны удаа-дараа солуп, барык-ла албадал-биле тываларга орус ат, фамилияларны тыпсып, тыва кижилерни «орусчудуп» каапкан болгай. Хамык-ла идик-хевивисти, ижер-чиир чемивисти, эт-севивисти узуткааш, орус улустуң амыдыралынга. аажы-чаңынга солаан бис. Оон уламындан кончуг чараш адаттыңгыр тыва ат, фамилияларывыс. идик-хевививис, эт-севивис читкилей берген.

Бистер, тыва чон, элдептиг «хувискаалчы» улус-тур бис ийин. Боттарывыстың келир үевисти, салгалывысты-даа бодавас аан. Чоңда-даа чүве чок ийин. Тываның бажынга «саадап» турган удуртукчуларның «чайгылчак чогаалды» деп санаар апаар. Бир эвес ол «айтыышкынны» чоннуң ортузунга суртаалдавас, күүсетпес болза, ынчап, шынап-ла, ханныг репрессияның «ас. паанче» кире бээри чайлыг-ла. Аймак-сөөк аажы-чаңын, хире-шаа-биле культуразын оскунганы дээш чонумну чектевес мен.

Шажын-чүдүлгевисти шуут узуткааш, ам катап «бажын ковайтып» эгелээшивис эки херек-тир. Шажын дугайында хөй чүве бижиириң оралдашпас дээн мен. Сөөлгү үеде бистиң парлалгавыстың арыннарында шажын-чүдүлге темалары көвүдээни багай эвес. Шажын дамчыштыр аажы-чаңывысты, чаңчылдарывысты дедир эгидип алырынга дыка-ла үр үе херек деп бодаар кижи-дир мен. Школаларга белеткел клазындан эгелээш, ортумак школаны дооскужеге чедир сарыг-шажын, национал культура, чаңчылдар дугайында тускай өөредилге программазын тургузуп киирер болза, ам өске херек. Ынчан оолдар, уруглар культуразын-даа, аажы-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин хандыр өөренип албышаан, чоорту арагалаар, кем-херек үүлгедир, хулиганнаар чоруктардан аңгыланы-даа бээр чадапчок.

Бистиң аныяк-өскенеривис эртем-билигже чүткүп, демир-ужук-биле чепсегленириниң орнунга, боо-моңгу, ок-бижек дээн ышкаш, соок чепсектерни «демир-ужук» кылдыр ажыглап чоруур апарганынга кижиниң эъди-кежи соолаш дээр. Даштын көөрге, силиг чараш, кидин-не ынакшылдың үре-төл үезинде кончуг аныяк кыс ээдередир арагалааш, бодуиун үези аныяк оолдуң амы-тынынга чедип каан-дыр. Ону чүү дээрил? Даштыкы овур-хевири чежемейнин-даа каас-чараш, силиг болза, иштики сагыш-сеткили кузум дег, ажыг хоран, «өзү кара» болганы ол-дур.

Бо кижи көрүп чорууурга-ла кым-бир кижи чиик-даа болза, хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээш, шагдаа холунче кире бээрге, он беш хонук иштинде кара-бажыңга «кавангылаштыр» чула азырааш, салып чорудуптар-дыр. Оон демги арагачының бажы эттеннип, көөргеттинип, «бустап» эгелээр боор-дур. РСФСР-ниң «адыш иштинге өпейлээр» чымчак хоойлузунче кайгап алгаш орбайн, боттарывыс кадыг хоойлудан тургуссувусса кандыг чүвел?

Тываның иштинге хоойлу-дүрүмнү шыңгыыратпас чүве болза, кижиниң амы-тыны анаа-бир анай-хенче тынындан лора апарган чүве ышкажыл. Барып-барып бистиң изиг от дег ынакшылывысты илередир. чүлдү-чүрээвисти сөңнээр, эргеленип-чассыыр, таалаар, уян-чымчак сеткилдиг херээженнеривис, эр-кызы хамаан чокка, кижилерниң амы-тынынга чедип, дерзии, кижи дыңнап көрбээн, айыылдыг кем-херектерни кылып турарынга кымның сеткили хомудавазыл? Угаан-медерелдиг кижи болза, черле оваарнып, боданыр, шүгдүнер, тыва чонунуң ат-алдарын бужартатпас болгу дег.

Кижи хамаанчок, адыг-мажаалай безин, чайгы үеде кедек аалдарның хойтпааның арагазын «оорлап» ижипкеш, медерелин ышкынып, «ужуп калгаш», кижилерге «тиилеттирип» даялаткан дугайында тоолчургу чугаалар кайы хөй ышкажыгай. Оозун бодаарга, арага деп ажыг суг кандыг-даа дириг амытанның «тейинге орар сүр-күштүг» ажыг суг-дур. Бистиң мерген угааныг өгбелеривис «Араганың үстүнге чам үнер» деп чиге-ле сеглээннер-дир.

«Арагалаашкын, арага дугайында хөй-ле хоозун сөстер бижип туруп берди бо кижи» деп чамдык эштер таарзынмайн-даа баар чадавастар. Ындыг эвес, мээң бо суртаал хевирлиг чүүлүмнүң үнелиг. өөредиглиг, шүгүмчүлекчи, кижизидикчи, ханы утказыг талалары база бар деп, бодум хуумда ынчаар бодаар кижи-дир мен. Бистиң бурун тыва черивиске чырыткылыг XIV Ыдыктыг Улуг башкы Далай-Лама аалдап чорааш, ында-мында черлерге чон-биле ужурашкаш, мөргүл номчуп, буян кылгаш барды. Оон соонда корум-чурум талазы-биле кандыг-даа өскерлиишкиннер болбады. Тыва кижилерниң арагаже «шымдынары» улам киткеп, дедир барган деп болур.

Аныяк-өскен бажы-биле кылаштажыр дээрге, баштарында бут чок. борбак болганындан арай-ла кайгаар ышкаш. Аныяктар-биле ажыл кайда-даа чорбастаан. Оларны сегередир, эде-хере тыртып, орбаландырар черлер тывылбастаан. Моон мурнунда чылдарда демиселди-даа, соок чепсек ап чораан кижилерни тудар, торгаар дугайында доктаал-саавырларны-даа үндүрүп турду. Чазактың ол шиитпирлери бичии када хөрлээлээш, «ара өшкен». Кижи бодап чорууурга, арагалаашкын. корум-чурум үрээшкиннери. кем-херек үүлгедиглери, оор-сук-биле демиселди чүгле «сезонныг» эвес, хүн бүрүде күштелдирери чугула. Харын-даа минута, шак, базым санында шыңгырадыры күзенчиг.

Ам бистиң Сүт-Хөл районунуң девискээринде хөй-ниитиниң корум-чурумунуң урекчилери, арагалаашкын болгаш өске-даа таарымча чок үүлгедиглер талазы-биле демисел сулараан. Район төвү Суг-Аксы суурга ээзирик кижилерни дүн-хүн чокка көрүп болур. Оларны ойт-кыйт дээр кижилер-даа чок болган.

Арагалаашкын, хулиганнаашкын дендеп барган. Суг-Аксы суурга 7 хонуктуң иштинде 2-3 аныяк кижи амы-тынындан чарылдылар. Тус черниң эрге-чагырга черлери, хоойлу-дүрүм, хөй-нийти органнары бир демниг хөделиишкин кылбайн турар. Хүнүң чыгыы ээзирик чоруур «ургаа пактаар» арагачы, чонга, хөй-ниитиге амыр-дыш бербес кижилерниң сан-данзызын тургускаш, хөйнүң мурнунга тургузуп, оларның салым-чолун шиитпирлээр, кижизилер ажылдар чорбайн турар. Кожавыста Чөөн-Хемчик районунуң үлегерин эдерип, оода-ла район төвүнүң албан, организация черлериниң күжү-биле улусчу дружинадан-даа организастап тургусса канчап баар деп?

Каш чыл бурунгаар көскүзү-биле арагалап чоруур кижилерин эрге-чагырга, хоойлу-дүрүм органнарының күжү-биле бөлгеш, хөйнүң мурнунга тургузуп, аксы-сөзүн ап, сайгарып-даа турду. Ол ажылды уламчылап, катап эгелезе канчыгыл? Дуржулгадан өөренири артык эвес болгай. Районда ниити байдалы оон-даа ынай уламчылап болур. Ынчалза-даа мен мында чүгле кезик-чамдыызын бижидим.

Эмчи дылы-биле алырга «хамчык аарыын» баш бурунгаар эмневес болза, ол улам өскээш, өске кадык органнарже, халдавырлыг «ирин» ышкаш дидими-биле халдай берип болур. Ындыг болган төлээде бистиң Тываны хөме ап келген арагалаашкынның болгаш алкоголизмниң «хамчык аарыын» эрте дээре чайладыр дээш, эрестиг хөделип, шимченгир, дидим боол көрээлиңер.

Ондар БОРАШ.

Суг-Аксы суур.

Даштыкыда

САРБАШКЫН БААРЫН КИЖИГЕ САЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. Питтсбург университединиң медицина төвүнге элээн каш шак уламчылаан кезиишкиниң түңнелинде бабуин деп сарбашкынның баарын чаа ээзинге — 62 харлыг эр кижиге салган.

Ындыг янзылыг баштайгы операцияны ол төптүң эмчилери эрткен чылдың июнь 28-те кылган. Ынчан 35 харлыг эр кижи баарының гепатит дээр аарыының берге хевири-биле аараан турган, анаа өске кижиниң баарын салыры болдунмас деп түңнел үндүрген. Кезиишкин кылганының — сарбашкын баарын салганының соонда, аарыг кижиниң байдалы чүгээртээн. Анаа салып берген баар үш катап улгадып кээп, кижиниң баарынга деңнешкен болгаш чогумчалыг ажылдаар болган. Ынчалзажок аарыг кижи август төнчүзүнде шыдашпайн барган. Оон өлгениниң чогум чылдагааны мээже хан чүгүргени боол тодараттынган, ону эмчилер өске аарыг деп шинчээп болган. А мөчээп кижиниң чаа баарын шинчилеп көөрге аңаа онзагай бергедээшкин турбаан.

Чогум-на ындыг түңнелдерни барымдаалап, Питтсбург университединиң медицина төвүнүң эмчилери ындыг кезиишкинни база катап кылырын шиитпирлээн. Ол кижиге өске кижиниң баарын салыры база болдунмас болган.

КАНАДАНЫҢ «НОГААННАРЫ» СИБИРЬ ТАЙГАЗЫН КАМГАЛААРЫНЧЕ КЫЙГЫРГАН

ОТТАВА. Сибирь тайгазында кады ажылдаар бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын Канаданың «ногааннар» шимчээшкининиң идепкейжилери ол дээрге, «чок дээп хоозурадыычы чорук-тур» деп үнелээн. Чүл дээрге ол бүдүрүлгелер арга-арыгны боттарының ажыл-чорудулгазы кандыг экологтуг салдарга чедирериңче сагыш салбайн, куруг кылдыр ужур шаап турар.

Канаданың «Глоб энд Мейл» солунунуң бижээни-биле, Чөөн болгаш Барыын чүктериниң сүлчээзиниң уржуу-биле Сибирь тайгазы шуут чидип, аяи черлер апарып болур. Россия бодунуң экономиказын дектелдирип алырынга даштыкы капиталды киириштирер сорулга-биле даштыкы ыяш ажылдап кылыр компаниялар-биле кады бүдүрүлгелерни тургузуп эгелээн. Ол дээрге Мурнуу-Чөөн Азиядан Бразилияга чедир, Оожум океан эриинден Канадага чедир чаъс, суг тудар арга-арыгларның хөй кезиин дазылынга чедир чок кылган канада, америк, япон компаниялар-дыр.

Канада солунда чүүлдүң авторларының санап турары-биле, Россия даштыкы валютага аргажок кызамдаткаш, даштыкы кады ажылдажыкчыларының эмин эрттир хоптак сеткилинче каракты шийипкен чүве дег көрүп орар. Ыяш ажылдап кылыр улуг компаниялар херек кырында кандыг-даа хайгаарал чок аажылап турар. Чүге дээрге Россияның бойдус камгалал хоойлуларын хажытканы дээш олар чүгле харыкчок, үш америк доллар хире торгаалга онаажыр.

МАОНУҢ 100 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭР

ПЕКИН. Кыдаттың СЫНЬХУА агентилелиниң дыңнатканы-биле, Мао Цзедунның төрүттүнген хүнүндеп бээр чүс чылын бүгү чуртка бо чылдың эң тураскаалдыг хүнү кылдыр демдеглээр. Көрдүнген юбилей хемчеглериниң аразында —чаңчыл болган чурулга уран чүүлүнүң база чараш бижилгениң, «өндүр баштыңчының» ат-алдарын алгаан демдектерниң болгаш херек тураскаалдарының, плакаттарның болгаш номнарның делгелгелери.

Мао Цзедунуң чурттап чоруур үезинде «коммунизмчидилгениң» муңгажыындан, идеологтуг янзы-бүрү «принциптерден» Кыдатты уштуп алган чедиишкинниг реформалар кыдаттарның «баштыңчының» ат-алдарынга чалбарыыр чорукту улам өөскүткени элдептиг ышкаш. Маону бүгү чуртту харыксыраткан төнчү чок политиктиг кампанияларның эгелекчизи кылдыр эвес, а улусчу күрүнениң үндезилекчизи кылдыр көрүп турар. Ооң ады национал маадырлар деп шагдан бээр албадал-биле хүлээп көрдүнген каржы чагырыкчы Цинь Шихуан, моол эжелекчи Чингисхан болгаш кыдат демократияның баштыңчызы Сунь Ятсен болгаш өскелерниң-даа аразында киир бижиттинген.

РЕВОЛЮЦИЯНЫ КАМГАЛААРЫНГА ШИИТПИРЛИГ

БУЭНОС-АЙРЕС. Кубаның чону «революцияны болгаш хамаарышпас чорукту сөөлгү тынышка чедир камгалаарынга» шиитпирлиин ол чурттуң баштыңчызы Фидель Кастро бадыткаан. Аргентин ТЕЛАМ агентилелдиң парлаганы интервьюда «республиканың чонун империализм аш-биле болгаш экономиктиг бүзээлел-биле дискек кырынга тургузуп шыдавас» деп, ол демдеглээн.

Куба күрүнени 34 чыл дургузунда удуртуп келген Фидель Кастро АКШ-тың «Куба революцияга делегейниң бүгү чурттарының эп-сеткил каттыштырылгазынга шаптыктаар» семээшкинин буруу шапкан. Республиканың амгы бергедээшкиннериниң бирээзи кылдыр «социалистиг лагерьниң хенертен бууражанын» хамаарыштырган. Чүге дээрге ол чурттарга куба садыглажыышкынның 85 хуузу опаажып турган, оон орну ам чок. Кубага өске чурттар-биле садыглажырынга шаптыктап турар империализмниң хөделиишкиннеринден байдал нарыыдап турар.

Амгы үеде Кубада бар политиктиг система «делегейде эң чөптүг», куба революция — «кижи төрелгетенниң төөгүзүнде эң-не гуманныг» боол турар деп, Фидель Кастро түңнелинде демдеглээн.

ӨГЛЕНГЕШ, БҮГҮ НАЗЫДА...

КАМПАЛА. Угандада чаа өгленип турар аныяктар боттарының куда дүжүрген хүнү дээш бүгү назынының дургузунда санажып келир. Бодап-даа көрүңер: өй-тавында кудага амгы үеде 20 млн. уганда шиллинг акша херек, ол дээрге 20 муң америк долларга деп. Душтук оол ону эрттирериңге чүгле бир хире хуузун киирип шыдап болур. Оон артканын төрелдери, өөнүктери болгаш таныыр-билир кижилери чегдирер. Келин кыстың чүгле ол кудага кедер болгаш оон ынай кажан-даа кетпези платьезя 1,4 млн. шиллинг өртектиг болур. Ол дээрге ортумак шалыныг контора ажылдакчызының 12 чыл дургузунда алыр акшазы-дыр! Өгленип турар аныяктарга, хүндүлүг аалчыларга дээш, адак дизе дөрт «мерседес» деп каас-шиилик автомобильдерни хөлезилеп алыры көрдүнген. Кудээниң болгаш келинниң талазындан өөнүктеринге, келинниң платьезиниң эдээн тудар оолдар, уруглардың идик-хеви чүгле хөлезилеп бээзи алырынга хөй акша-көпек херек.

(РосИТА-СЧТА).

Чогаалчы болгаш үе

«ОРАЙ МИННИИШКИННИҢ» АВТОРУ

Көжелдей Борбак-оолович Монгуш 1943 чылдың январь 9-та Чөөн-Хемчикке Чыргакы сумузунга төрүттүнген. 1963 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазын доосказ, башкы институдунга бот-өөредилге-биле өөренмишаан, Чөөн-Хемчикке башкылап. районнар арасының «Ленинчи орук» солуунуң харысалгалыг секретарынга, редакторунуң оралакчызынга ажылдап турган. 1987 чылдан бээр Тыва теле-радиокомпанияның ажылдакчызы.

Ооң «Эремаа» деп баштайгы тоожузу дыл-домааның бөдүүнү, чечен-мерген бижиттингени-биле номчукчуларның сонуургалын чаалап алган. 1977 чылда «Часкы хаттар» деп тоожуну болгаш чечен чугааларны бижээн. Ук ном калбак номчукчунуң сонуургалын чаалап ап шыдаан. База ол ышкаш «Казах аялгалар», «Шын кайдал?», «Орай минниишкин» деп тоожулар 1982 чылда улуг шуугаазынны болдурган. Хоочун шүлүкчү Юрий Кюнзегештиң чогаалчыларның бир хуралынга Көжелдей Монгуш «Шын кайдал?» деп тоожузу-биле ынчангы тоталитарлыг системага күштүг согугну берген деп чугаалааны таварылга эвес.

Монгуш Көжелдей сөөлгү чылдарда «Мунгарава, авай», «Үш эртемниг оол» деп шиилерни бижээн. Олар ам-даа көрүкчүлерниң сонуургалындан дүшпээн. 1990 чылда «Муңгарава, авай» деп шиини Өвүр районнуң Саглы кодээ Культура бажыңының бот-тывынгыр артистери белеткээш, республика көрүлдезинге киришкеш, тиилекчи болган. Ук шиини Улан-Удэ хоорайга зона көрүлдезинге көргүскеш келген. 1992 чылдың декабрь айда «Үш эртемниг оол» деп шии Абакан хоорайга болуп эрткен Якут-Саха, Бурятия, Тыва, Хакасия, Калмыкия республикаларның национал театрлар көрүлдезинге ийиги черни ээлээш, Бүгү-россия көрүлдезинче кирген. Шии хөй-хөй көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган. Абаканга көрүлде үезинде англи журналистер синхроннуг очулга-биле көргеш, Англия, Германия, Скандинав дээн ышкаш даштыкы чурттарның көрүлдезинге киирери-биле тыва театрдан кинопленкага ойнап бээрин дилээн. Театр ону ойнап күүсеткен. Ол пленка ам даштыкыда чеде берген. Оон база кандыг-бир солун түңнел кээп болур чадавас. Тываның хөгжүм-шии театры ук шиини бо чылын даштыкыга база ойнаарын планнап турар.

Чогаалчы амгы үеде чүнү бижип турарын чугаа кадында айтырган мен. Репрессияга таварышканнар дугайында шиини бижип эгелээн болгаш доозар четкен. Ол ышкаш төлептиг шынчы херээжен болгаш четпес талалыг херээжен дугайында тоожуну бижип доозуп турарын дыңнатты. Ол шүлүктерни база бижип келген. Чамдык шүлүктеринге композиторлар Саая Бюрбе, Дамба Хүреш-оол, Владимир Тока, Доңгак Шактар аялгаларны бижээн. Чогаалчы Монгуш Көжелдей чоокта чаа 50 харлаан. Ам номчукчуларга дараазында ырыны болгаш шүлүктерни бараалгаттывыс:

Сарыг-оол КУУЛАР.

САЛБАК ЧЕЧЕК

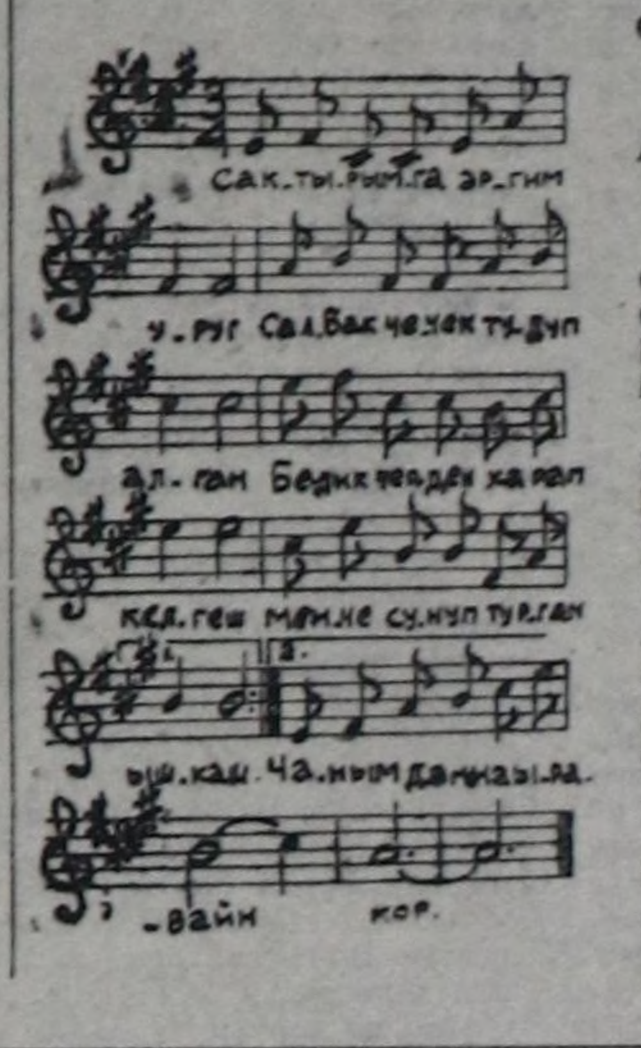
Сак.ты.рым.га эр.гим
у.руг Салбак чечек ту.дуп
ал.ган Бедик черден ха.рап
кел.геш мен.че су.нуп тур.ган
ыш.каш Ча.ным дан.на.зы.да.
-вайн кор.

Сөзү
Көжелдей **МОНГУШТУУ.**

Аялгазы
Саая **БЮРБЕНИИ.**

Сактырымга эргим уруг
Салбак чечек тудуп алган
Бедик черден харап келгеш,
Менче сунуп турган ышкаш.

Кадыр сынныг, даглыг черде
Кандыг өңнүг чечек чогул.
Чүгле чаңгыс шак ол салбак
Чүге-ле чоор, уттунмас-тыр.

Төрээн черим бүгү чечээн
Тедү меңээ берзинзе-даа,
Сагыжымда бир-ле чүве
Саарзык хевээр артып
каар-дыр.

Ширайыңны көргенимде
Шынаа чечээ ында калыр.
Чайын-кыжын оңмас чечээм,
Чаңымдан-на ыравайн көр.

МӨҢГҮН ЧҮГЕН ДАГЖАП КЕЛИР

Суглук дээрбээн шыңгырадыр
Сула челип чедип келир.
Баглап каарга бажын савaар,
Маңган доруг көзүлбейн-дир.

Бөдей өгге төрүттүнгеш,
Анай кежи чучак кедип,
Бөлүк аалдар арaзынга
Аралажып өзүп келдим.

Каш он чылдар эрте берген,
Кашпал хемим сыгап калган.
Мөңгүн чүген, доруг аъттар
Көзүлдүр-ле төнүп бар чор.

Эрги баглааш чаартынар,
Эдилелдер эгиттинер.
Мөңгүн чүген дагжап келир,
Мөге оолдар девип үнер.

ӨҢНҮҮМ СЕН ДЭЭШ

З. МОНГУШКА

Хүнден хүнче назы немеп,
Хүлээлгемни күүседип,
Чирик дуглап чурттап
чорааш,
Чиде бээр хүн чедип келир.
Ынчан харын уруг-дарыым
Ыглап, бодап келирлер боор.
Угааны чаш кенен өйүм
Улуг тынып сактырлар боор.
Чурталганың дузун амзааш,

Чулчургайлар агарган бол,
Хөлчок нарын амгы өйден
Хөңнүм калып, ырмам
сынмаан.
Ашкан хүннү кады үдээр,
Аткан даңны кады уткуур
Чаңымда бо өңнүүм сен дээш
Чалбарып каап чоруур-дур
мен.

Шүлүктер кыдыраажындан

КАЙЫН УТТУР

«Кадыр даглар дуглап
алган,
Хандагайты кайын көстүр.
Кадыгландыр бодап алган,
Карам эжим кайын уттур».
(Хандагайтының Кара-Монгуштарының ырызы).
Мурнуу чүкче куштар ушту.
Булуттарның оларны чоп
эдерери ол,
Кадыр Таңды ажыдында,
Хандагайтым сагындырып
канчаары ол?
Уян хөңнүм анаа-ла хей,
Успа-Хөлдүң чалгыы ышкаш
хөлзеп чүзүл,
Улаатайга көргеним кыс—
Удаажыраан ынакшылым
кыпсып чүзүл?

Чоокта чаа Өвүр чорааш,
Чолукшуур дээш, өөрүндел
айтырган мен
«Бора-Шайда, Дус-Дагда бе,
Боттарывыс билбес бис» деп,
сөгледилер
Берге хемниң кежиг аксы
Мээң-биле сени чоктай
бербээн деп бе.
Амгы турар бистер ийи
Аралажыр үе черле келбээн
деп бе?
Хандагайтым, Хандагайтым,
Караам орта чуруттунуп
келир-дир сен.
Хандыкшааным — эргим
сарыым,
Кайын мени уткан деп сен,
сактып чор мен.

ЫДЫҢ — МЕН МЕН

Чарашсынгаш, чассыыр
бодааш,
«Сарыым сен» деп эргелендим.
«Улуг-Хемниң чаңы-биле
«эниим» де»—деп,
Удур менче телефонга
сөглээр болдуң.
Энийм-чассыым, чарашпайым,
Экини сээ күзеп артайн.
Каш хонук ажыл-үүлен
доозулгуже,
Кады чоруур эниң бар
деп чоргаарап чор.

Эник ыттың чаңы-биле
Эдергимни көргүзер мен.
Эжик өттүр мени кагба,
доңа бээр мен.
Эрткен-дүшкен өске улус
оорлап аппаар...
Оглангылап, өрү шурап,
Оюнзак ыт болуп артайн.
Ыт биле Кижи ийи өңнүк
чорда,
Ынаныштыг болур дээр-дир.
Ыдың — мен мен.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ДЕМБЭЭРЕЛ

(Макаронизм хевири-биле)

Бодалдарым
Боралгаанга
Бодум алзып,
Бозагага
Богдунуптар
Бодаарымга:
Шилегей* дег
Чивиин дүннүң
Шил дег айы
Чиирээн дег
Чииртим чырыын
Чидиртир-дир;
Янган күстүң
Шалдаң хады
Самыыранып,
Сагыш хандыр
Сакпай-солуу
Шартылаар-дыр.
Бодалдарым
Боралгаанга
Бодум алзып,
Бозагага
Богдунуптар
Бодаарымга:
Шилегей дег

Чивиин дүннүң
Шил дег айын
Янган күстүң
Шалдаң хады
Самыыратты.
Сагыжымга
Шак ол ай-даа,
Шалдан хат-даа
Шаандагы
Чалыы бистиң
Сагындырды...
Бодалдарның
Боралгаанга
Моңну бээр дээн
Моома мени
Болар ийи
Моондактаан боор...
Чеп-баглы
«Челезинден»
Чеживиттим —
Янган күстүң
Шалдаң хады
Алгаш барды...
Л мен үр-ле
Айже, дүнче
Көрүп тур мен!..

Артур ХЕРТЕК.

---

*Шилегей—даңза кузуму.

Төрээн черң билир сен бе?

ЧАРАШ БОЛГАШ ХАНЫ УТКАЛЫГ

Черлерниң, дагларның, ховуларның, шынааларның, хемнерниң, хөлдерниң географтыг аттарын өөренир эртемни топонимика дээр.

Тус-тус черлерниң аттары анаа-ла тыптып келбээн деп чүвени эки билир бис. Ол аттарны уран-чечен чон тывыскан. Аттар черниң байлаан, чаражын, бойдус бүдүжүн болгаш ооң эрес-кашпагай кижилерниң дугайын-даа илереткен болгулаар. Олар ханы уткалыг. Чижээ, **таңды** — түрк дылда **тайга** дээни ол. Эртемниң тайылбыры-биле **Оюн** деп сөстүң тывылган **дөзүнүң** дугайында мынчаар тайылбырлап турар. **Ойрат** деп сөстү ап көрээл. **Ой — аърга, рат — чон** деп тайылбырлаттынар, азы амгы тыва дылывысче **аърганың чону** кылдыр очулдуртунар. **Ойин** деп сөстү ап көөрге, **ой**—база-ла аърга дээн, а **ин** деп сөстүң утказы **чанында, оогунда** деп тыва сөстер-биле дөмейлежир. Моон алгаш көөрге, **Оюн** деп сөс аърга, тайга кыдыының чурттакчызы дээни-биле дөмей.

Таңды районда солун аттарлыг черлер-ле хөй. Чижээ, **Шаңган—шаңнал, Могай — кожанныг, Межегей — өдүрекиг, Чагытай— балыктыг, Догаан— каранды** дээн уткалыг. Шак бо аттар тускай уткалыг бооп турар.

Черниң аттарын дорт илередип турары база бар. Чижээ, Кужур-Булуң, Көк-Булуң, Сарыг-Булуң, Улуг-Кожагар, Биче-Кожагар, Берт-Даг, Чашпанныг-Бедик, Хүн-Көрбес, Ээр-Хөл, Өл-Арыг, Дөрең-Оорга, Борбак-Хараган, Кызыл-Хавак, Үттүг-Туруг.

Элегестиң Кулузун бажыңда Көк-Хой деп чайлаг бар. Шаг шаанда бир арат кижи ол чайлагга чайлаар турган дижир. Бир-ле катап күзээнче көжерде бичии хураганын уттуп каапкан. Келир чылын дедир ол-ла чайлаанга көжүп келген. Бир эскерип турарга хойлары арaзында көк хой бар болу берген. Ону тудуп чадап каан. Кажааже-даа кирбес, кончуг дезиг хой болган. Чанынче кижи-даа чагдатпас. Ынчап чоруй ол хой чиде-даа бээр, кодан хойну тып чедип-даа келир. Үе ынчаар эртип турган. Күзээнче көжерде хойлары-биле кады сүрүп алыр бодаан, ынчалза-даа ол үеде ол хой база көзүлбейн барган. Ийи дугаар чылында база-ла ындыг болган. А ол хой ам ийи апарган. Үш дугаар чылында хой дөрт болган. Каш чыл эртерге, ол өөр хой кылдыр өскен. Ону бодап көөрге, чаңгыс хурагандан хөй хой өскен ышкаш. Ынчангаш Элегестиң чону тус черниң чайлааның адын Көк-Хой деп адаан.

Черле ынчаш Таңдыда ыдыктыг черлер база бар. Мээң ада-өгбелерим Калбак-Бедик, Шаараш-Бедик, Херээженнер-Четпес деп аттарлыг тайга-сыннарын ыдыктап, оларга чалбарып, сүзүглеп, тодуг-догаа, бай чурттап чорааннар.

Бистиң районда элдептиг черлер база бар. Догааның артында Бак-Ыяш деп чер бар. Чон ону анаа-ла ынчаар адап калбаан. Маңаа хөй-ле болуушкуннар болган. Чүгле чаңгыс чижекти киирейн. 50 чылдарда бир чайын Сталин аттыг колхозтуң (ам «Шаңган» акционер ниитилел) сигенчилери аңаа мал чеми белеткеп турган. Сигенчилерниң арaзынга орус оол база турган. Бир-ле хүн ол оол ол черниң бир ыяжын кезер дей берген. Улуг назылыг орус, тыва кижилер дөспес төлдү хораап. Ол оол кымны-даа дыңнаваан.

— Мен силерниң чүдүлгеңерге бүзүревес мен—деп, оол харыылаан.

Ол оол ыдыктыг ыяштарның бирээзин ужурган чүве-дир. Улугларның чагыг-сөзүн дыңнаваан ол оол үш хонганда ыяштан андарылгаш, эндей берген. Тус черниң чону ол черниң ыяжынга кажан-даа дегбес, харын-даа камгалап кадагалаар.

Таңды район холушкак чурттакчылыг район болгай. Ынчангаш черлер аттарын ёзулуг тыва аттары-биле адаза чогуур деп саналдыг кижи мен. Чижээ, Доора-Хадынны — Березовка, Кара-Булуңну — Успенка, Дус-Хөлдү — Сватиково, Арыг-Бажын — Владимировка дээш-ле адааш чоруп бээр-дир бис. Ол черлерниң чиңгине тыва аттарын эгитсе чогуур.

Төрээн черивистиң аттары бистиң төөгүвүстүң онзагай талазы-дыр. Ынчангаш чараш, ханы уткалыг чиңгине тыва аттар салгалдардан салгалдарже дамчыыр ужурлуг деп бодаар мен.

Севээн ОЮН.
Бай-Хаак суур.

ҮЕНИҢ ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

- ● Таныжыңар: Чогаалчы Монгуш Көжелдей.
- ● Шүлүкчүлер Владимир Серен-оол, Артур Хертектиң чаа шүлүктери.
- ● Таңдыда черлер аттары
- ● Тояанчы чорааның сактыышкын чугаазы
- ● Делегейде солун чүүлдер

СОНУУРГАКТАРГА

КОРАЛЛДАН КЫЛГАН ДИШТЕР

Коралл — ол дээрге далай дүвүнүң хаяларында үнүш хевирлиг амытаннар болгаш олардан тыптыр ак, чиииг кызыл, өкпе өң эртине даш-тыр. Ындыг даштан кылган диш кедергей быжыг деп, Японияның диш эмчилери санап турар. Кораллдан кылган диштер арыг алдындан болгаш мөңгүнден, ак-коргулчундан азы фарфордан кылган диштен ыракта быжыг болгаш кижиниң кадыкшылынга бичии-даа хора чок деп, эмчи Исэоо Ямашита медеглээн.

БУРУНГУ ШАГНЫҢ КИЖИЗИ

Француз эртемден Эрбер Гомас хөй базырыктар казып турган үеде бурунгу шагның кижизиниң сөөгүн тыпкан. Ол кижи үжен алды милион чыл бурунгаар чурттап чораан деп, эртемденнер санап турар. Ындыг тывыышкын кижи төрелгетенниң төөгүзүнге кажан-даа турбаан чүве-дир.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЖУРНАЛЫ

«Экспириенс» («Дуржулга») деп журналды Гананың херээжен чону номчуур кылдыр парлап турар. Журнал — херээженнерниң, а ооң кол редактору — эр кижи. Журналдың редакция чүүлүнге чоокта чаа мынчаар бижээн: «Журналдың кол сорулгазы — чүгле Гананың эвес, харын бүгү делегейниң, ылангыя Африканың, херээжен чонунуң амыдыралын, ажыл-ижин калбаа-биле чырыдары. Чүге дээрге Африка ниитилелиниң амгы үеде үндезини херээжен кижи болуп турар. Ооң тодаргай барымдаазы: Ганада кодээ ажыл-агыйның продукциязының 70 хуузун херээженнер бүдүрүп, чуртту чемгерип турар».

ЭЛДЕПТИГ ШИНЧИЛЕЛДЕР

Английның эмчилери болгаш эртемденнери элдептиг шинчилелдер түңнелдерин кылырда, сааттыг хөй херээженнерни болгаш чаа төрүттүнген чаштарны шинчип көрген. Херээжен кижи иштелген сөөлүнде 12-ги неделя эрткенде, ижин иштинде чаш уруг кижиниң чугаазын билбес дээрзи билдингир. Ынчалзажок ыяңгылыг хөгжүм аялгаларын таалап дыңнаар болган. Чаш уруглар ындыг аялгаларны дыңнаан сөөлүнде база таалаар болгаш ыглаары соксай бээр.

8500 КИЛОМЕТРНИ УЖУП ЭРТКЕН

Бразилияның далай эриинде Форталез деп өртээл бар. Ооң чоогунга балыкчы бир кижи аскак ак-кускунну тудуп алган. Бир буду балыгланган ак-кускуннуң мойнунда кедирип каан демдек бар болган. Балтий далайдан ужуп үнген, Бразилия четкен ак-кускун ниитизи-биле 8500 ажыг километрни эрткен.

Парлалгадан.

ШУВАГАНЧЫ

(Амыдыралдан чугаа)

Бо үениң магалыын чүү дээр! Бажың-биле-даа, будуң-биле-даа кылаштаарын бодуң билир сен. Ойтайтыр базып, оортулаңзыйндыр чаннап, күзээниңни кылып, хүлээксевээниңче дүкпүрүп базып чоруур сен. Мен дег кижилерге мындыг эки үе кажан-даа турбаан! Магалыын көр: та ажылдаайн, та дыштаныйн, ол дээрге мээң херээм. Ынчалза-даа... Аштаар хырын деп бир албадакчы бар — кайнаар-даа маңнадып, канчаар-даа чаңнадып болур. Аштаан кижиниң чазыйлаан хайыраканнан дээре дээр чүзү барыл? Бичии-даа ылгал чок. Ол-ла курттуг хырын, ол-ла калчаа аажы-чаң... Ам канчаарыл?

Азарганчыг чаштан-даа, акшый берген кырганнан-даа дайнам хлебти, чаңгыс пак суксунну ушта соп, ашты чандырып, ала карак чырыза-даа, араатанның аажызы улам-на хыйын тып, хырным борастап, улчумайлавас дээш, ам канчаар мен? Чаш уругдан чаңгыс шил кефир, бир хлеб ушта соп алдым. Даагайндыр дагжап чораан хырнымны тоттуруп, даржыктыг ашты чандыргаш, каптагайны хайындыр бодап келиримге, тодуг хырын доора теникпирнче мени албадап, демги чүвең — арыг кылан суг, сагышка кирип келди. Ону тып алыр дээрге, омаа хоң, куруг бодумну. Арага хамаанчок, чаңгыс сорар таакпылыг, чаңгыс дайнаар хлебтиг эвес. Ынчалза-даа... Дуу даянгыыштыг кадай чем садыынче бар чор... Ол-ла болгай аас-кежик. Ол шуваганчының барып сегиртип көрейн. Кайын чазар ийик мен.

Шуваганчы бир шил водка, чартык кг колбаса, та кайы хире чүве, элээн-не хөй кээшпе садып алды. Ооң сестир хире чүвези чогул, оон-биле кым-даа чугаалашпады. Чөнүк куруяк сөөгүн чааскаан-на сөөртүп келгени ылап. Халас, чиик, эскертинмес кежик бо деп ылап-ла билдим. Кайнаар-ла кылаштаар ирги? Бир эвес «өшкүлерлиг» черже кылаштапса, хөй-ла-дыр. Демин бичии уругнуң аъш-чемин былаап чидим. Хырын тодуг... А ам? Ам бе? Бичии «хөглүг суг» тып ижер. Кармандан хат хадыыр, калчаа боттан хай шураар... «Хупурай бер, ынаар сени, куруг-даа бол чораай-ла мен»... Амыр-дыр сен, шөлээндир сен, аспан куруяа шергидир сен... Бо шуваганчы дээрге халас кежик-тир. Кайнаар-ла кылаштаар ирги?

Аа, өршээ! Кежиктиң аайлашканын! Улус чок черже углапты. Адыр-адыр, дуу тала хостуг, а бо талада хөй чон шуушкан, олар чүнү-даа эскерип шыдавас. Аза-ла алзынам, бо каттыржып кылаштажып олурар «өшкүлерниң» кайнаар кылаштажыры ол?.. Аа, өршээ, хайыракан, шуваганчының уундан өскээр чоруптулар. Че, ам хөлелир-ле болгай... Шуваганчы үрелик хериминиг, шагда-ла кагдынган бажың чанында бар чор. Ол-ла чирикке анаа чедер мен... Четтим-даа, алдым-даа...

Шуваганчының алгы-кышкызы, ыы-сыызы кулак үюк. Шынап-ла, кулак үюк. Үюк боорда, чииртим. Чииртим боорда, серт дивээн кулакка үюк. Үюк боорда, кижи чүрээнге бир-ле чүвени киирип келир соруунзалыг. Дадайым ай, мындыг кадайлар бир-ле чүвелерлиг деп дыңназы чүм ийик? Ой та, кым билир?.. Бо шуваганчының эрги кара сумказында чаңгыс шил водказы, чартык кил колбасазы меңээ чүнү оштап болурул? Аа, өршээ, ол чаш төлдүң сумказын былаап аппарганымны, та канчаар чугаалап чаңган чүве? Уруунуң ада-иезинге чугаазын ава-ачазы та канчаар билген чүве, ону чаш төл боду-ла иштинде бодап чор ыйнаан.

Канчаар-даа боданырымга, ол бүгү бо шуваганчының кышкызының соонда мээң чүрээмге зарышкылыг, билиндириишкинниң кыйгызын оттуруп эгелээн. Ийе, бо кара сумканың иштинде дилеп чораанным арага бар-ла. Ону ижиптеримге, оон чүү болурул? Билдингир айтырыг — даарта аштаашкын, дилээшкин.., үптээшкин... Кым билир ону, та ынай, угаай номчуур лама эвес, угун сөглээр хам эвес.

Бо кара барбада чүү бар эвес, көрзе-даа кандыг боор? Үжедим... Хажыызында карманында кадайның паспорту, пенсия дептери, акша хавы. Акша хавы боорда, дыка «семис», «семис» боорда, базарга аткаар «тынып» турар. Маңаа база бодандым. 60-70 харлыг кадай кижиниң акшазының хавы бо хире шыырак чорда, чаа-ла 24 харлыг мээң карманым хат-салгын хадып эртип чоруур, а дүшкен-не кижиниң халактадып, карманын кактап чоруур, күш четпезимге бижек дөгеп, күш чедеримге чудурук аннып чоруур, аңараатан мен бе азы аза-шулбус мен бе?

Бодал бодал-ла ыйнаан, моон мурнунда-даа боданып-ла чордум. Бо шуваганчының соонда чүге чүрээм аарып, чүге сеткил-сагыжым саргып келири ол? Адыр, бо акша хавында чеже акша барыл? Ажыттым. Санадым. Сес чүс ажыг акша-ла олчалаан-дыр мен. Ол олча бе, ынчаш? Үш чыл ажыг тояанчылап келдим. Бо үениң иштинде чеже-даа кижини халактаткан мен. Чааскаан-на шимченип келдим.

Бо-ла оолдарның «хаванзыын» кайгаар мен. Кара шаар кылдыр эдержип алгылаан, ында-мында майташкан-шорташкан, дириг делегелге апарган чоруур аан. Оларның бөлүү дээрге бот-боттарын сатчып чоруур чолуктар ышкажыл. Ажы-биле чугаалаарга, саттыныкчы «самурайлар»-дыр ол. Болуп камгалаар дээш, эжин сырыптарындан кажан-даа ойталавас чолуктар ол-дур. Мен ону бодумнуң эктимге көрген мен. Па, бо чүнү болдай бердим? Ол-ла бөлүктүң база бир «шакалы» — шөө-бөрүзү-ле болгай мен. Дуу ол бар чоруур күштекчилерниң менден бичии-даа ылгалы чок. Адыр-адыр, бо чүү сумка ийик? Араганы ижер бе, араатанзып базар бе? Чок. Бо удаада боданыйн! Кымның сумказын ап алганымны баштай билип алыйн. Паспортта чүнү бижээнил? Ажыдып номчудум: «Салчак Көк Каадыр-ооловна 1917 чылдың март 7-де, Бай-Тайга кожуунунуң Бай-Тал суурга төрүттүнген». Т-фу, кулугур! Бөгүн бо шуваганчы 70 харлап турар-дыр. Чүге-ле чаңгыс шил арага, чартык кил колбаса садып чораан хөөкүй боор? Бо амытанның салым-хуузу хирешаанда ышкаш-тыр. Мен мооң чүзүнге-даа дегбейн, бо бүгүнү аппарып бээйн. Та шагдаазынга дужаазын, та улустарынга соктуруп кагзын, оозун боду-ла шиитпирлээй аан. Адрези та кайда, а паспорт бар-дыр, ону көөр-дүр: «Кызыл хоорай, Хараганныг кудумчузу, 712 дугаарлыг бажың». Акша-көпеекти дедир киир супкаш, Хараганныг кудумчузун каш-даа кижиден айтырып чорааш, арай деп-ле 712 дугаарлыг бажыңны тып алдым.

Кирериндее дидинмейн турумда, көрүп-ле каан боор, демги-ле кырган үнүп келгеш:

— Кир, оглум, кир. Кижи бажыңынга кылаштап кээр чүве кайда боор? — деп, киир чалаар болду. Мен сумканы даштыгаа кааптарындан сеңнизе-даа, эжик хажыызынга салып кааш, кирип келдим. Аъш-чемниң чыдынның чаагайынга, чүгле чараа сайыраар, баш дескинер.

Бо кырган-авайдан аңгы үш кадай, бир аскак ашак бар болду.

— Чугаалады чоп, Көк, акша-көпеек чедер-дир, арагалары-даа, аъш-чем-даа четчир-дир деп аан, а сен, мээликтээн молдурга дег, ынай-ла болдуң чоп? — деп, бир шуваганчы шуугаар аанныг.

— Че-че, аныг кылынма. Анчымаа — дээш, мээң үптеп турганым кырган-авай менче көрнүп келгеш: — Кижи бажыңынга кижи кирбес чүве болза, өлүг хөөр апаар ыйназан — дивишаан, столга аъш-чем делгей берди.

— Кайыын келген, кымның оглу сен? Бо бажыңны канчап тып келдиң? — деп, кырган-авай байысаалгазын эгелеп-ле. Дерим шааңайнып олурда, согуглуг айтырыы уламчылай-дыр:

— Демин сен ышкаш бичии оол сумкам аппарды, ооңа угааның чүве болза, документилерим эккеп октапкая болза деп бодап ор мен — деп бо.

Дерим шааңайнып, мынча деп эдип үндүрдүм-не:

— Бо бажыңда эштериңер бээр чалап көрүңерем—дидим.

— Ээй, уруглар, бээр келиңерем, «хуналарым» — диди.

Ол «хуналары» чөпшүлдүг кончуг столду ээлептилер, а ёзулуг «хунаазы» ындыы өрээлден үнмеди.

Дүүрээн бодум, дүктейген бажым дээш:

— Кырган-авай, Каадыр-ооловна, силерниң 70 харлаанынар дээш, мени өршээп шыдаар ирги силер бе деп бодал-биле бо бажыңда кирип келдим. Силер мени кажан-даа өршээвес дээрзинге бүзүреп тур мен. Ону бодуңар-ла шиитпирлеп көрүңер — дидим.

— Чүү дээш сени өлүрер азы өршээр куруяк мен—дээш, каттыра-дыр.

— Хүндүлүг авай, Көк Каадыр-ооловна, демин силерни үптеп турган кижи мен-дир мен. Силер мени өршээвес дээрзинге бүзүрезе-даа, буруум миннип кирип келдим, а силерниң адрезиңерни паспорттан билип алдым. Бодум өскүс чаңгыс кижи мен. Ам 24 харлыг мен...

Олурган улус-даа ыыт чок... Мен сумканы киирип келдим. Кырган-авай:

— Сумкада бүгү документилер, акша-көпеек бүдүн-дүр. А мен 70 чыл иштинде чааскаан чораан кадай бөгүн оглумну тыпкан-дыр мен. Сен 24 харлыг, а мен 70 харлыг душкан-дыр бис, меңээ оол бооп шыдаар сен бе?—дээш, ыглап эгеледи.

Бөгүн дээди эртемни дооскаш, хайыралыг авамга бо каш сөстү тураскаадыр кежимни база-ла көк баштыг авамның хайыразы-дыр...

Тавар-оол СЕРЕН-ООЛ.
Каа-Хем район.

ХАЖЫТТЫНМАС ДҮРҮМ ЧОРААН

Бистиң тыва кижилер шаг-төөгүден бээр аңнаарынга кончуг улуг сонуургалдыг, ол талазы-биле чайгаар ук-салымныг улус. Амгы-даа үеде аң-мең, өлүк бистиң оруңгалыг бир адырывыс. Ынчангаш тыва кижилер ол ынак мергежилин ада-ызытуур салгап, кагбайн чоруурлар. Бистиң ада-өгбелеривис колдуунда аң-мең, өлүк-биле амыдырап, чурттап чорду. Олар аңнааш, тыпкан олча-ажыын, ажы-төлүн азыраарынга, өг-бүлезиниң кол бюджеди кылып чорааннар.

Тыва аңчының сагыыр чүүлдери, ёзулалдары

Аң-мең кежи-биле идик-хеп даарап кедер, ону байларга база орус, кыдат садыгжыларга садып, ооң орнунга бараан аймаан ап турганнар. Сыын мыйызын кыдаттар ол шагда дыка үнелеп ап турган. Ол ышкаш тооргу хиниң бир хуваан шары-биле тывалардан орнап алыр азы ол хире өртектиг «кадак» бээр турган. Киш, диин кежин торгу-чыыга, шай-таакпыга орнап алыр. Ол ышкаш үжен диин кежи-биле байлардан ядыы аңчы кижи кыжын соп чиир сувай бени орнап алыр. Черле доктаамал өртээ ол чүве-дир. Олар демги чиижен садыгжыларга мөлчүдүп-ле турган болбайн. Тыва байларның чамдызы өлүктү ядыы аңчыдан чиик өртек-биле алгаш, орус азы кыдат садыгжыларга оон-даа улуг өртекке чедирип ап турганнар. Ол садыгжылар демгилерни база-ла ажыглап, мөлчүп чыдары чугаажок болдур эвеспе. Ол шагда өлүк саарылгазы ындыг байдалдыг чорун турган.

Ол-даа харын ындыг-ла ыйнаан. Ынчаарга мен бодум аңнаарынга сонуургалдыг аңчы кижи болгаш, өскелерге, ылангыя аныяк аңчыларга өөредиг болзун дээш, аңчы кижиниң сагып чоруур сагылга-чурумунуң база аңнаарынга белеткелиниң дугайын бижиксэдим. Борта тыва аңчының диңнээр үеде чоруурунуң дугайын бижип көрейн. Тыва кижи аңнаар үези чоокшулап орда, сагыш-сеткили дүвүреп, дүнелерде безин уйгу келбес, бүдүү иштинде далаш чорупп турар чүве. Күзүн диңнээр өйде, тодаргайлаарга, октябрь ай чоокшулап орда, диңчи кижи сайлаңып, белеткенип эгелээр. Ол үеде баштай бодунуң сагыжынга кирер эш-өөр-биле дугуржуп алыр. Кажан, каштың хүнүнде, кайыже аъттанырыл, каш хондур чоруурундан эгелээш, эр кижиниң аал-орандан үнүп, ырак тайга-таңдыже олча-омак хайдыыып үнер, үнмес хүннерин база билген турар ужурлуг.

Чижээлээрге, эрги ёзу-биле, эгги ай саналдазында 7-8, 17-18 база ай төнчүзү 27-28-тиң хүннери. Оон ыңай «бүдүү хүн» деп хүнде аңнап, аян-чорук кылып чорупп болбас. Чаа санда, субботада, улуг-хүнде, чүгле аңнаарда эвес, кандыг-даа кижи ыраккузак орукче үнүп болбас. Бо хүннер дең эвес, арай таарымча чок хүннер деп шажын ёзугаар санап турар. Эш-өөр-биле чоруур үезин ыяк дугурушкаш, баштай мунар аъдыңны белеткеп алыр сен.

Тывалар шаанда диңнээр аъдын чайладыр мунмас, чай оъду кезиндип ап, чула семиртип алыр турган. Оон ол аътты чоруур мурнунда беш хонук, азы он хонук бурунгаар туткаш, дагалааш, баглап эгелээр. Хүннүң-не бичии мунуп каап, шала сооттуңдур баглап каап, оъткарып, өртеп турар. Ол ынчап тургаш, боо-монгун кара адып, ок-чемзээзиңи аңнаашкынга чедер кылдыр белеткеп, тыптынып алыр. Бир кол чүвен—черге чиир аъш-чемиңни, күш-хүнезиниңни ыяк белеткеп алыр сен. Хүнезин дээрге-ле шаанда болза, бистиң улуг улустарывыс далган, тараа соктап алыр. Бир кончуг семис хой, иртти, азы сергени дөгергеш, бүдүүге суп алыр. Ам бо үеде-даа аңчы, диңчи кижиге кедилиг хүнезин соктааш, ааржы холуп каап арбай далганы база соктаан чинге-тараа, саржаг, эът боорга-ла четчир болур чүве. Оон ыңай оонак-хээнек хүнезинни кижи база хире-шааңче тыптынып алыр. Бир кол чүве кижи бүрүзүнге шай, дусту, серенгини алырын черле утпас. Оон ыңай ожукпашты — бир шай пажы база бир быдаа кылыр паш, оон ыңай артык паш база чоруур. Чүге дизе ийи чарлып база диңнеп бээр үе турар.

Ам бир кол чүве—идик-хеп болгай. Черге диңнеп кылаштап кедер бир идиктиг, одагга келгеш, кедер бир чылыг идиктиг болбас болза хоржок. Кежээ одагга кедер, аът-даа кырынга кедер, бир узун чылыг тыва өй тоннуг болур. Хүндүс диңнеп кедер чолдак хөректээш база херек. Идик-хепти эндере-ле ап чорбас, аңчы кижи чиик-адак болза эки. Демги узун алгы тонунуң дүне эштип удуур сен. Дөжениир дөжээн алгы азы эңчек кидис болур. Ону аът чонаанга урдунуп алыр. Өл-шык эрттирбес дүктүг алгы черле херек. Аңчы кижи кадыг-бергеге өөренген, соокка доңмас, өлге өтпес, эрес-кашпагай болур болгай.

Кажан бүгү белеткелдерни дооскаш, чоруур хүнге чедир бир хонук бурунгаар артынчак-дергиң, таалың-саваңны иштеп эгелээр сен. Таалың иштээри дээрге-ле, хүнезиниңни таалынга таарыштыр суп алыры дийин. Ам даарта аъттаныр чоруурда баштай аъдыңны ээртээш, чүгеннээш, ээр, чонак таарыжыр бе деп чүвени хынап көөр. Оон аъдыңны, черге эдертир ыттыг болзуңза, ыдыңны база чемгергеш, баглагылап алыр. Ооң сөөлүнде черге ап чоруур идик-хевиңни, таалыңда хүнезиниңни, боо-монгуңну шуптузун өөнден дашкаар үндүргеш, аът чоогунга салыр. Оон чалбак дашка көс кырынга артышты уруп, «саң» салгаш, баштай аъдыңны үш долгандыр, оон демги идик-хевиңни, таалың-саваңны, бооңну база артыжаар. Эң сөөлүнде бодуңну артыжаар сен. Оон чаа хайындырган сүттүг шайының үстүн аякка куткаш, дөрт чүкче өргүп, йөрээл номчуп, «аал-оран амыр-менди турзун, ал-бодум бо чорук төңгүже амыр-менди чоруур болзун, бак чүве ыңай турзун, эки чүве меңээ болзун, орук-суур эки, олча-омак көвей, аал-чуртка арткан ажы-төлүм, алган кадайым, ха-дуңма чонумга думаа-хамчык, сырыңгы турбазын, соңгу аал оранымга хай-бачыт келбезин, чорткан аътка човаг чок, чораан чоруум чогузун, өршээ!» деп чажыыңны чажып дооскаш, шайың артыын саңынче куткаш, ооң артыын өөнде одунче кудуптар сен.

Оон аъдыңның артынчаан артынгаш, шуглак-дөжээңни, паш-пагажаңны дергилээш, ыдыңны эдерткеш, аъдыңны чедип алгаш, бооңну чүъктээш, аалда арткан улузун-биле байырлашкаш, аал кодазындан арлып үнүптер. Ол чоруурда аъдыңны өдек кодазындан элээн ушта четкеш, аътты мунуп аъттангаш, баар черинче дедир хая көрүнмейн чортуп чоруптар. Ам-на алтай-таңдыыныңның узун оруунче үнүпкениң ол.

Аңчы кижи кончуг бедик хей-аъттыг, омак-хөглүг, аът кырынга аянныг олуттуг, чоргаар көрүштүг, эрес-кашпагай шиңчилиг чоруур. Бодунуң эр кара сүлдезин ол чорук төңгүжеге бедик тудар. Кевиң-херекчок чүүлдерге мунчулуп, үен-даян, үш-үдүрүм чүвелер бодап, муңгак сеткилдиг чорбас. Эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, кажан-даа бодун өрү көрдүнмес, тывыңгыр-сагыңгыр, дузааргак оран-таңдызынга база эш-өөрүнге биче сеткип чоруур болза эки. Чижээлээрге, үш кижи аңнап чораан болза, элээн дуржулгалыг улуг аңчының аайында чоруур. Черле ынчаш ёзулуг эжер-эрес аңчылар боттарын сөс чокка-ла билчир, черге, оран-таңдызынга чорааш сагыыр дүрүмнерин боттары-ла билир боор чүве. Эрниң эрези черге көстүп, кижиниң кандыг мөзү-шынарлыы тайгага чайгаар-ла илерээр боор чүве.

Ол-ла чоруткаш, эш-өөрүн-биле болчашкан черинге чедип келгеш, амыр-менди солчуп, айтыржып, хөөрежип, хөлчок хөглүг, чугаа-сооттуг, орууңну уламчылап хаптар сен. Аңчы кижи орукка чорааш кончуг серемчилелдиг болур. Орукту билбес болза, эки шиңгээдип, көрүп ап чоруур. Ыракта чүү чоруурун, соо-мурнунда эжиниң кандыг чоруурун эскерип чоруур херек. Ол-ла чорааш, баштайгы одагланган черинге шайың чажып, саңың салып, оран-таңдызынга одаг, чадырынга, от-көзүнге чалбарып, йөрээл салыр. Оран-делегейден олча-омак, өршээл дилээр боор чүве.

Мен Хемчиктиң Алдан-Маадыр чурттуг кижи мен. Бистиң ада-ызыгуурувус колдуу-ла соңгу тайгаларже— Хан-Дээрже аңнаар мындыг улус чүве. Мен база-ла чоокка чедир улуг аңчыларны эдерип, аңнап келдим. Кончуг аңчы, тоолчу кырган-ачам Хүргүл-оол Сазыг-Хунаевич Монгушту, ачамны дээш, ачамның акызы Өктек Баян-Санович Ооржак сугларны эдерип, аңнап чораан мен. Хан-Дээр ажарда улуг арттар —Үстүү-Чинчилиг, Алдыы-Чинчилиг, Хоолааш, кадыр-берт Кара-Хем бажы Чарын-Салба, ак, чаагай Доостуг арттарны ажарда кончуг чалбарып ажар боор чүве. Арт ажар мурнунда, арт бетинге хонгаш, эртен эрте шайың үстүн ол ажар артынче углап чажар. Оон ап чораан аъш-чемниниң баш-бажындан дээжилеп туруп, «нутулга» кылып алыр. Нутулга дээрге, ол-ла аъш-чем дээжизин. саржагга холааш соктаан далган баштадыр чаңгыс черге холуй былгааш, тускай хапка ургаш, аңгылап суп алыр. Арт кырында ыяш чок болза, саң салыр кургаг ыяш база белеткеп, дергилеп алыр сен. Шайың үстүн база аңгы шилге кудуп алыр. Улуг арттың кырынга үнүп келгеш, аъдыңдан дүшкеш, арттың оваазынга шашкан ыяшка ак пөс баглаар. Чок-ла болза, аъттың челинден (ыдык челден), азы кудуруундан, хылдардан чулуп баглаар.

Оон силерниң улууңар артка ёзулал кылып эгелээр. Шупту аңаа дузалажыр. Ол үеде аъттарны ыяк кастааш, бар чыдар угже угландыр баглаар. Чүъктеп чораан бооларның аксын база ол чүкче угландыр шанчып, азы черге салып алыр. Арт кырында саң дажы белен турар чүве. Ону үш ожук кырында салган турар. Ону чиндир саң дажы деп адаар. Ол чиндир саң дажынга демги ыяшты көстелдир өрттеткеш, артышты салгаш, бичии боол чоруй демги йөрээл салыр аңчы шай үстүн чажып эгелээрге, аъш-чем дээжизин демги нугулгадан бичиилеп санче салыр. Чажыг чашкан аңчы чажыын чажып, алганын доозарга, шупту курайлаар. Оон чашкан чемиң артыын, шайынны шупту долгандыр олуруп алгаш, үлежип, ижип-чиир. Ол чүл дээрге оран-делегейден олча-омак дилеп йөрээл кылып чашкан чемиң артыын, оран сартыы, олча-омак бээр беримчези кылдыр четтиргениниң ол болур. Чаа оон-на ам оваажe көрнүп, үш катап тейлээш, аъттангаш, орууң уламчылап, баштайгы арт артында одааңче хаптар сен. Оваадан арай дүрген, хей-аъттыг аъттангаш хаптар.

Баштайгы одагга баргаш, база-ла одаанга чалбарып, чажыг чажар. Оон-на улуг аңнаашкын, диңнээшкин эгелээр. Диңчиниң ажылы эңне чымыштыг. Аңчы кижи уйгужу болбас, эртен эртежи болур. Эртен эрте тургаш, шайын хайындыргаш, үстүн чашкаш, чемненгеш, аъттарын солуй өртээш, ыдын эдерткеш, боозун чүъктээш, аңнап, диңнеп үнүптер. Ол-ла хүнзедир диңнээш, кара кежээ одагга келир.

Дүъштеки чем деп чүве бистиң тыва аңчы кижиге төөгүде турбаан. Кежээ келгеш, бир дугаарында-ла, аъттарын солуй өртээр, ыяш чыыр, аъш-чем кылыр, хүнзедир аткан олчазы диңнин сояр. Ол ажыл доозулганда улуг отту ужуткаш, ол хүнгү диңнээниң хөөрежир. Чок болза бир кижи тоолдаар, демир-хомустуг болза, ону ойнаар, хөөмейлээр, каргыраалаар. Улуг аңчылар тоолдап, хөөмейлеп, каргыраалап, хомустаарга, оран ээзи таалаар, олча-омак хөй болур дээр чүве. Оон ыңай оюн-баштактыг солун чугаалар дээш чүңү хөөрешпес дээр. Ам даарта кым кайнаар диңнээрил деп чүвени кежээ-ле сайгарып чугаалажып алыр.

Кажан диин чүс чедерге, чүс диин дээш дойлаар. Ол дойлаарда кончуг семис ирттиң төжүн азы ужазын дүлгеш, шупту үлежип чиир. Чүс грамм бар болза, ёзу дээш бичиини ижер, өл-шыкка-даа эки, туруп-могаан кижиге эът чуурлуу чидирер. Бар араганы доңгайтыр ижер дүрүм аңчыда чок. Тайгага угунда ажыг арага чажып, арагалап, үен-даян сөс чулчуруурy дээрге, ол аңчы кижиге даңгырак үрээни болур. Бистиң ада-өгбелеривис тайгаже арага чажып, ону ап-даа чорбас турган болгай. Баштайгы кишти база дойлаар. Эң-не хөй диин адар кижи эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап ап чоруур чүве. Бот-боттарынга адааргашпас, тыпкан олчазын деңге үлежир. Кымга-даа артык-тудуу турбас. Кижи олчалыг чорууга, хей-аъттыын чүү дээр.

Шаанда тыва аңчылар үш-дөрт ай диңнээр турган. Ол хиреде хоптактанмас, өйлеп өлүрүп чораан. Ам бо үеде бир ай иштинде диңнээр кижилер санныг-ла боор. Диңчиниң чоруу төнген, олча четчир болганда ам дедир чанар. Ол чанарда эвээш-бичени-даа өлүргени хамаанчок. Кол-ла чүве аңчының сонуургалы ханган, ам чүгле менди-чаагай ээп чанар. Аалга келир орук дургаар оран-таңдызынга өөрүшкүзүн илередип, чажын чажып, саңын салып, таваар, менди-чаагай келген оруу-биле чанып келир.

Ам болза үе-шаг бергедээн. Бүгү Тываның аңчыларынга мээң чагыым болза, чуртувустуң байлаа—аң-меңин камгалап, кадагаланар. Бистиң невис—төрээн черивистиң байлаан өскелерге төтчеглетпес база кедизин бодап, карак огу дег камгалаалыңар.

Александр ООРЖАК.
Аңчы. Элегес суур.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң буянныг ачавыс ШОЛБАН-ООЛ НАЗЫН-ООЛОВИЧ ОНДАР «Алдан-Маадыр» совхозта бедик дуржулгалыг механизатор, механик, чолаачы, тараажы болуп хөй чылдарда ажыл-агыйның хөгжүлдезинге чогаадыкчы улуг үлүүн киирип чораан. Ол шалыпчы ажыл-ижи дээш орден болгаш медальдар-биле шаңнаткан.

Бо хүннерде ынак ачавыс 51 харлаан. Аңаа уткуштур уруглары бис изиг байыр чедирип, узун назынны, аас-кежикти күзедивис.

Бежен арт-сын ажыр халып,
Бергелерни эртип чорааш,
Бежен бириң бедиин кырлап
Бедик аъттыг халыт, Ачай.
Оглу, кызы бистерни дээш
Олут орбас Ачавыска
Кадыкшылды, омакшылды
Катап-катап күзеп тур бис.
Алдан-Маадыр, Манчүрекке
Арбын малдан өстүр, Ачай!
Узун назын назылаарын
Уруг-дарыын күзеп тур бис.

Уругларының авазы, уруглары, күдээлери, уругларының уруу — Сайзаназы.

РОССИЙЖИ ДУЭТ МУРНУНДА

ХЕЛЬСИНКИ. Фигурлуг чуңгулаашкынга Финляндияның найысылалында эртип турар ээлчеглиг Европа чемпионадының техниктиг программазын күүсеткен соонда, Россияның эр-херээжен эжеш спортчулары Евгения Шишкова биле Вадим Наумов олар бирги черде.

Ийиги черде база-ла Россияның төлээлери Марина Ельцова болгаш Андрей Бушков. Оларның соонда Германияның фигуристери Манди Ветцель болгаш Инго Штойер олар чорупп турар.

НХЛ-ДИҢ ЧЕМПИОНАДЫНДА

Оттава. «Буффало сейбрз» командазының халдакчызы Александр Могильный «Национал хоккей лигазының бүгү сылдыстарының» февраль 6-да болур улуг маргылдаазынга киржир спортчуларның бирээзи болган. Ол аңаа «Уэльс» командазының шилиндек составынга ойнаар.

Оон мурнунда «Ванкувер кэнакстың» составынга ойнап турган Павел Буре база шак ындыг эргени алган. Павел амдызында «Кэмбелл» командазы дээш ойнап турар баштайгы беш хоккейжиниң санында кирип турар. А оларны шилип алырда «аарыкчыларның» санал-оналын барымдаалаар, арткан спортчуларны — эрткен сезонда боттарының дивизионнарынга тиилээн командаларның менеджерлер чөвүлели чоорту шилип алыр.

Бо удаада Могильныйның «дорт» начальниги «Буффало сейбрзтиң» менеджери Герри Михэн шилиишкинин удурткан.

Национал хоккей лигазының чемпионадының эрткен вторникте болган ужуражылгазынга «Бостон бройнз» командазы «Буффало сейбрзти» 5:2 санга уткан. Бо оюнуң соонда бо командаларның саны 48-48 болуп деңнешкен болгаш «Адамс» дивизионунда үшкү-дөрткү черни ээлеп турарлар. «Буффалонуң» халдакчызы Юрий Хмылев бо сезонда хаалгаже 9-ку шайбаны киирген. Оон чаңгыс командада эжи Александр Могильный бир бүзүрелдиг дамчыдылганы кылган.

Бо маргылдааларда аңгы-аңгы командалардан Александр Семак, Владимир Малахов, Сергей Макаров, Уэйн Грецки олар элээн «дүжүткүр» болуп турарлар.

«Шын» солунну дамчыштыр

Цирк уран чүүлүнүң хоочуну, Күрцирктиң тыва бөлүүнүң үндезилекчилериниң бирээзи, хөөмейниң болгаш хомустуң мастери Дмитрий Энешович ОЧУРНУҢ чок апарганы-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, ону орнукшударынга улуг дузаны көргүскен республиканың Культура министерствозунга, Культура ажылдакчыларының эвилелинге, хөгжүм-шии театрының база Күрүне филармониязының коллективтеринге, «Чалыы назынның» артистеринге, а ол ышкаш өске-даа эш-өөрге улуу-биле өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илергейлеп тур бис.

Д. Очурнуң чоок төрелдери.

* * *

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс Ростислав Докур-оолович КЕНДЕНБИЛЬДИН мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен, ону ажаажырынга дуза чедирген Тыва Республиканың Чазаанга, Культура министерствозунга, Тыва телерадиокомпанияга, филармонияга, чогаадыкчы эвилелдерге, хөгжүм-шии театрының коллективинге, төрелдеривиске, эш-өөрге, бүгү таныш-көрүштерге чүректиң ханызындан четтиргенивисти илереттивис.

Кадайы, уруглары, уругларының уруглары.

Журналист журналистер дугайында

РАДИОЖУРНАЛИСТ

Бежен ажыг чыл бурунгаар тыва арат өг-бүлеге төрүттүнген, Шура кажан кыс болуп, өөренип чораан чылдарында радиожурналист деп мергежилди чедип алырын күзеп турган ирги бе? Тыва радионуң хоочуннарының бирээзи, амгы үениң мергежилдиг журнализи болу бээри оон дүжүнге безин чаңгыс-даа катап ынчаарда кирип көрбээн чүве-дир.

Ортумак школаны дооскаш, алдан чылдар эгезинде «Тываның аныяктары» солунга ажылдап эгелээн: баштай корректорлаан, а оон соонда — литажылдакчы болган. Чеден чылдар эгезинде «саазын чок солун» ажылынче шилчээн. Ынчангаш оон журналисчи ажыл-ижиниң нийти стажы ам 31 чыл, а радиога чээрби ажыг чыл дургузунда үзүктелиишкин чок ажылдап. Тыва Республиканың Күртелерадиодамчыдылга компания коллективиниң хоочуннарының бирээзи болуп турар.

Бо эрткен чээрби ажыг чылдар дургузунда Шураның белеткээн радиодамчыдылгаларының саны, шагы, минутазы чеже ирги? Дыка хөй—санап четпес мен. Ынчаарга 10 минута дургузунда дамчыдылганы белеткээри безин дыка берге: анаа эриг кижи үнү херек. Радиога болгаш телевидениеге он бир чыл дургузунда үзүктелиишкин чокка болуп ажылдап, дамчыдылгаларны кылырынга киржип турган болгаш радиодамчыдылгазын белеткээрининиң нарының, бергезин эки билир мен: «Репортер» деп барык дөрт килограмм аар дензилиг дөрбелчин кара хааржакты эгинге ажылдыр чүъктепкеш, кыштың чыккылама соогунда, чайның чалбыыштыг изиинде хоорай болгаш көдээниң ажыл-ишчилеринче, оларның амыдыралын, ажыл-ижин чырыдар, үнүн бижидер дээш базыптар сен. Шак ындыг соруктуг радиожурналистерниң бирээзи Александра Санчаевна Монгушту Кызыл хоорайда болгаш Тываның районнарында көрбээн кижи ам ховар деп чугаалаарга, ол черле хөөрем болбас чыгыы.

Шура белени-биле дораан-на радиожурналист болу берген. Оон ажылынга, харын хуузунда амыдырал-чуртталгазынга безин бергедээшкиннер, шаптараазыннар, ундараашкыннар турбаан деп чугаалаар болзумза, ындыг бадыткаашкын амыдыралдың алыс шынынга дүүшпес болур ийик. Демги дөрбелчин кара хааржакты канчаар ажылдадырынга, шын ажыглаарынга өөренип, чаңчыгып алыры безин нарын болгай, ынчаарда аныяк журналистиң баштай анаа чадажып турганын көрген мен. Оон белеткээн дамчыдылгаларынга четпестер, шынгыы шүгүмчүлелдер, харын чамдык частырыглар безин турргулаан.

Ажылга четпестерден, частырыглардан, эш-өөрүнүң чептиг шүгүмчүлелдеринден, сүмелеринден шын түңнелди Александра Санчаевна кылып шыдаан болгаш оларның деткимчезинге дузазынга даянмышаан, боду мергежилдиг радиожурналист болу берген. Анаа дузаны чедирген, деткээн, дуржулгазын дамчыткан ак сеткилдиг журналистер дугайында Шура чүректиң ханызындан өөрүп четтиришкин-биле чугаалап турар. Хоочун журналистер Седен Хертектиң, Дартан-оол Ендаиның, Калдар Монгуштуң, Василий Монгуштуң, Оюн Делгер-оолдуң, радиоинженер Олег Зайцевтиң болгаш өскелерниң-даа аназ дузалааның ол кажан-даа утпас.

Тыва радионуң пропаганда редакциязының дамчыдылгаларын ол хөй чылдар дургузунда могаг-шылаг чокка белеткеп келген. Оон ам белеткеп турар дамчыдылгаларының темалары янзы-бүрү: кадык камгалалы, школа болгаш кижизидилге херээ, аныяктар амыдыралы. Советтер болгаш улус депутаттарының ажылы, профэвилелдер ажыл-чорудулгазы, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыы, арагалаашкынга, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демисел болгаш оон-даа өске. Амгы үеде, бирги ээлчегде, чоннуң социал камгалалының айтырыглары Александра Монгуштуң белеткеп турар дамчыдылгаларында кол черни ээлей бергенин онзалап демдеглээр бодаан мен. Инвалидтер, ылангыя төрүмелинден азы чажындан бертик-межел болган кижилерниң, өскүстерниң социал камгалалының айтырыынче бо берге үеде Александра Санчаеваның улуг кичээнгейни угландырып турары черле таварылга эвес. Оон бо темага белеткээн дамчыдылгаларын радио дыңнакчылары бедии-биле үнелээн.

«Тываның херээженнери» деп радиожурналды айда ийи удаа белеткеп, бирээзин-не 35 минута дургузунда эфирге дамчыдып турар болгай. 1992 чылдың декабрь 10-да дамчыткан ол радиожурналдан хөй солун чүүлдерни билип алдым. Сураглыг цирк артизи Клара Оюновна Данчий-оол ол дамчыдылгага база киришкен. Ооң оглу Стась Данчий-оол цирк артизи, болгар националдыг кадайы кыс-биле кады тыва национал цирк уран чүүлүн улам ыңай сайзырадырынга боттуг үлүүн киирип, дашты кы хөй чурттарга керээ ёзугаар ажылдап келгенин, ам бо хүннерде Европаның болгаш бүгү делегейниң бедик культуралыг улуг күрүнелериниң бирээзи Францияда ойнап чорупп турарын Клара Оюновна чоргаарал-биле чугаалаан.

Радиожурналист А. Монгуштуң болгаш оон эш-өөрүнүң белеткеп турары «Амыдыралдың арны», «Кижи болгаш хоойлу», «Профэвилел амыдыралы», «Школа болгаш социал педагогика», «Кадыкшылга программазы» деп дамчыдылгалары бистиң республиканың амыдыралының хөй талаларын боттуу-биле чырыдып, рынок харылзааларынче шилчииринин бо нарын, берге үезинде хоорай болгаш көдээниң ажыл-ишчилеринге дузалап турар.

Александра Санчаевна радио уран чүүлүнүң талазы-биле бодунуң билиин, мергежилин доктаамал бедидип, Москвага семинарларга, курстарга өөренип келген. Дамчыдылгаларга бижиткен үннерин арыглаар, эдер талазы-биле радионуң парын аппаратуразын ооң билдилиг ажылдадып, башкарып турарын көөрге, үн операторларындан бичии-даа тудак чок. Дамчыдылгаларның кол үнези, оларның санында болгаш хемчээлинде эвес, а хамыктың мурнунда шынарында, дээштиинде, кижилерге дуза чедирер күжүнде дээрзин ол тергиин эки билир. Ынчангаш дамчыдылга бүрүзүнүң шынарын бедидер, ында кирген сан, фактыларны ылавылаарынче, дыл-домаан, стилин сайзырадырынче онза кичээнгейни угландырып турар.

Бистиң республиканың көдээ ажыл-агыйының, үлетпүрүнүң, тудуузунуң, культуразының, уран чүүлүнүң, улус өөредилгезиниң мурнакчылары — херээжен ажыл-ишчилер, күш-ажылдың алдарлыг хоочуннары «Тываның херээженнери» деп радиожурналдың ээлчеглиг үндүрүлгелеринге доктаамал киржип, кайда-даа өртектер кедергей бедээн, амыдырал деңнели чавызаан, бергелерни ажып эртериниң аргаларын дилеп, сүмележип турары таварылга эвес. Бергелерни шыдажып эртериниң кол аргазы — хамыктың мурнунда быжыг найырал, ак сеткилдиг күш-ажыл, чер болганга бедик сагылга-чурум болгаш корум-чурум, организастыг чорук деп, дамчыдылганың хөй киржикчилериниң демдеглеп турары дыка чүүлдүг.

Тыва Республиканың Күртелерадиодамчыдылга компаниязының чогаадыкчы бөлүүнүң редактору Александра Монгуш төлептиг не. Ооң өөнүң ээзи Адар-оол Чигжитович Монгуш —иштики херектер органнарының хоочуну, ам пенсияда. А оглу Артур адазының изи-биле 1980 чылда иштики херектерниң өртке удур албаның Иркутскиде техникумун өөренип дооскан. Амгы үеде иштики албаның капитаны, ол-ла шугумда дээди школаны бот-өөредилге-биле удавас доозар. Ооң оглу Владик бо чылын бирги класста өөренип эгелээн, Дииназы үш харлаан. Монгуштарның уруу Саяна Кызылда Күрүнениң башкы институдун өөренип дооскаш, институтта ажылдап турар болгаш эспирантурага өөренип кирерин белеткенип эгелээн.

Радиожурналистиң ажыл-ижиниң, амыдырал-чуртталгазының дугайында допчулаарга мындыг-дыр. Чогаадыкчы чаа чедиишкиннерни тыва радионуң хоочунунга күзээр-дир мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.

АВТОРДАН: Чогаалчылар, шүлүкчүлер, артистер, композиторлар, чурукчулар дугайында очерктерни, чурумалдарны солуннарга бижип, оларны мактап турары дыка өөрүнчүг. А журналистер дугайында ындыг очерктерниң, чурумалдарның барык чогу дыка хомуданчыг. Ынчангаш «Журналист журналистер дугайында» деп рубриканың адаа-биле журналисчи эш-өөрүмнүң дугайында бижип эгелээн мен.

Журналистер дугайында, оларның дээре очерктерин, чүүлдерин парлаар чыынды номну 1993 чылда чырыкче үндүрери дыка күзенчиг. Ындыг чыындыны Тываның ном үндүрер черинин, Күртелерадиодамчыдылга компаниязының, солуннар редакцияларының, Журналистер эвилелиниң дем каттыштырган күжү болгаш күсели-биле белеткеп база парлап болур деп бодаар мен. Ынчангаш бо айтырыгны өөренип көөрүн Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунга, Журналистер эвилелиниң баштаар черинге сүмелээр бодаан мен.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КЕРЭЭЛЕР ЧАРЫП ТУР

«Красноярскэнергонуң» энергия хайгааралының Тыва Республика салбыры 1993 чылда электри энергиязын бээриниң керээлерин чарып турар.

Тыва Республиканың бүдүрүлгелериниң, организацияларының, совхозтарының төлээлекчилери дорт керээлерни чарып алыры-биле Энергия хайгааралынга 1993 чылдың февраль 1-ге чедир келири эргежок чугула. Адрези: **Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 2 а.**

Дорт керээ чарып албаан хереглекчилерге электри энергиязын хостуг өртектер-биле бээр азы шуут үзүп кааптар.

Алдай-оол Будаевич Кызыл-оолдуң адынга 1986 чылдың ноябрь 10-да Кызылда автошколаның тывысканы АН серияның № 675832 чолаачылаар эргениң шынзылгазы читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ЯНВАРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Сактып четтигер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. **«Видеозалга»:** «Тур! Оон башка ава боолаар» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00, 12.10, «Ак азыг» 10.20, «Опера сүнезини» (АКШ) 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүрүкчүнүң холдары» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сактып четтигер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. **«Видеозалга»:** «Тур! Оон башка ава боолаар» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киночыынды 9.00, 12.10, «Ак азыг» 10.20, «Опера сүнезини» (АКШ) 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүрүкчүнүң холдары» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Психэмнелгеден тенекпей» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, **«Видеозалга»:** «Кодурлуушкун тажызы» 9.10, 11.30, 14.00, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кармаңда хүн» 9.00, «Чидирген үе дугайында тоол» 10.30, «Туттундурбас хандыкшыл» (Индия) 2 сериялыг 12.00, 15.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Республиканың Дээди Советтиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери нийтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга адазы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 9.